

HUMANIST

MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

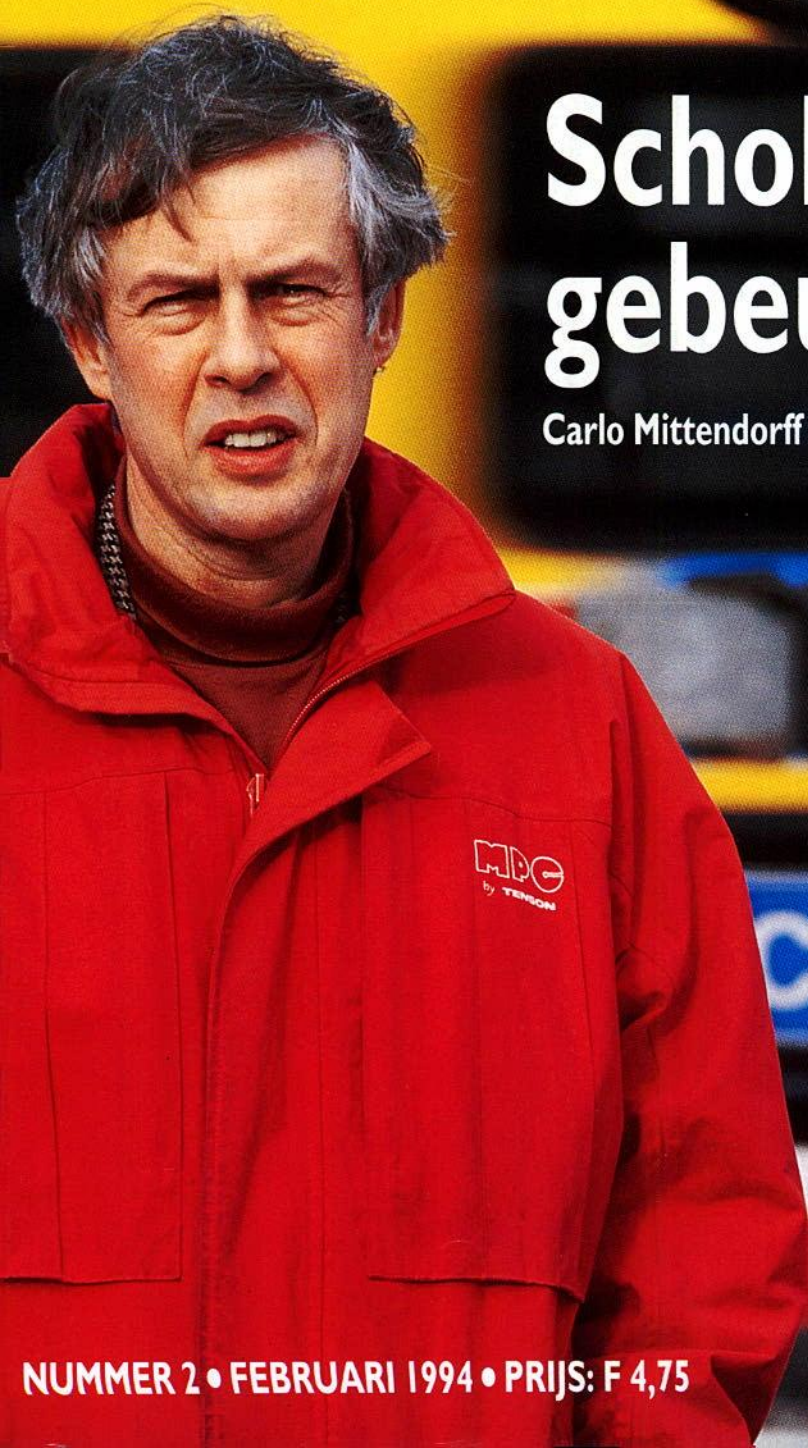
Het rechtvaardigheidsgevoel
van Hedy d'Ancona

Wat Harry Kuitert deelt
met humanisten

Met speciale Socrates-bijlage:
Rosi Braidotti's Weg van de Nomade

Schokkende gebeurtenissen

Carlo Mittendorff over leven met een trauma

NUMMER 2 • FEBRUARI 1994 • PRIJS: F 4,75

HUMANIST

IS EEN UITGAVE VAN HET
HUMANISTISCH VERBOND

49-STE JAARGANG
NUMMER 2 FEBRUARI 1994

Redactie-adres:
Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Tel.: 030 - 318145.

Redactie-secretariaat:
Alice Dessens (tst. 307)

Kantooradres:
Nieuwegein 69A,
3512 LG Utrecht.
Fax: 030 - 367104

Redactie:
Hes van Huizen

Medewerkers o.a.:
Trudy Kunz, Mirre Bots,
Yoeke Nagel, René Meijer,
Simone Jacobus, Chris Pennarts,
Tanny Dobbelaar

Vormgeving:
Hes van Huizen
Rik Tazelaar (Studio ID)

Prepress/Lithografie/Druk:
Brouwer Offset Utrecht BV

Redactiecommissie:
Peter Heisterkamp
Hans Martens
Bram Roozendaal

Abonnement:
Een jaarabonnement kost f 37,50
Voor mensen met een leeshandicap
verschijnt de volledige inhoud van
de Humanist ook op cassette inge-
sproken.

Bel 030 - 318145 (Toestel 318)

Leden van het
Humanistisch Verbond
ontvangen het blad gratis.
Zie voor lidmaatschap pagina 19

Advertentietarieven:
De tarieven van september 1993
zijn van kracht. Informatiefolder is
op aanvraag verkrijgbaar.

Advertentie-exploitatie:
All-Round Media Services
Postbus 1524 - 2003 BN Haarlem
Tel. 023-245336 - Fax 023-248043.

Foto omslag Chris Pennarts

Het HOM activeert het debat over mensenrechten

Mensenrechten in Indonesië

Het ligt nogal gevoelig. Moeten we er dan maar
het zwijgen toe doen? Het HOM, het Human-
istisch Overleg Mensenrechten, vindt van niet.
Daarom heeft het HOM samen met anderen aan
de Parlementaire Delegatie naar Indonesië
gevraagd om bij haar bezoek prominent aandacht
aan mensenrechten te geven.
En ..., dat is gelukt!

Steunt u dit HOM-initiatief?
Steun het HOM dan ook financieel!

Giro 1460115
t.n.v. HOM te Utrecht

*Voor een nog actiever HOM-
mensenrechtenbeleid*

HOM, Postbus 114, 3500 AC Utrecht
tel. 030 -318145

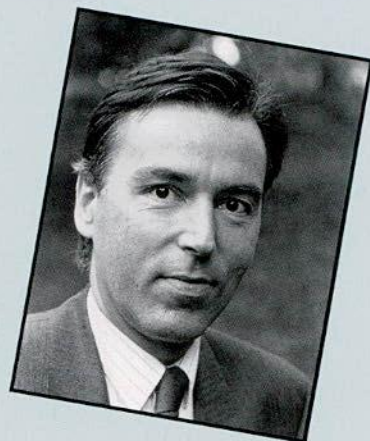
In het maartnummer:

Amos Oz en Elco Brinkman

over onder andere het zelfbeschikkingsrecht

Israëls bekendste en meest
vertaalde schrijver Amos Oz:
"Elk mens heeft recht op
zelfbeschikking. Als ik dat niet
zou geloven, kan ik beter
emigreren naar een andere
planeet."
Nederlands gedoodverfd
premier en christendemocra-

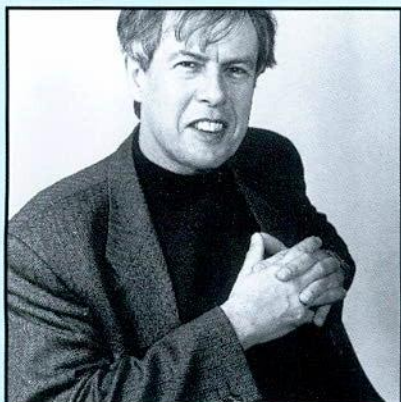

tisch politicus Elco Brinkman:
"Wij vinden dat het zelfbe-
schikkingsrecht over eigen lijf
en leden wensen niet past."

HET VOLGENDE
NUMMER

VERSCHEIJNT BEGIN MAART.
KOPIJ VOOR DIT NUMMER MOET
UITERLIJK 17 FEBRUARI IN HET
BEZIT VAN DE REDACTIE ZIJN

Schokkende gebeurtenissen

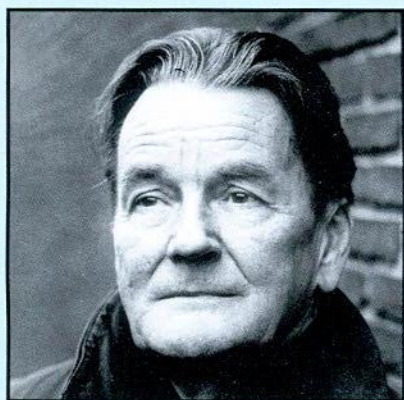
Sommige afschuwelijke dingen overkomen een mens gewoon. En niet alleen een ander zoals we nog wel eens willen denken, maar ook ons zelf. Als zo'n gebeurtenis het leven bedreigt en zich plotseling voordoet, is er grote kans dat iemand een trauma oploopt. Een verkeersongeluk, een overval, een verkrachting of een plotseling overlijdensbericht van een dierbare, allemaal rampen die kunnen leiden tot gevoelens van grote kwetsbaarheid. Hoe leer je daarmee leven? Mirre Bots sprak met traumadeskundige Carlo Mittendorff (foto).

Pagina 10/11/12/13/14

Rechtvaardigheid volgens Hedy d'Ancona

Waar halen ze het vandaan? Dat is de vraag die de Humanist stelde aan vijf prominente politici die de verschillende stromingen in het politieke landschap van Nederland vertegenwoordigen. In dit nummer de inspiratiebron van Hedy d'Ancona (foto).

Pagina 21/22/23/24

Harry Kuitert

Volgens hem hebben humanisten niet de pest aan geloof, maar aan een bevoogdende kerk die voorschrijft wat je wel en niet mag geloven. "Laat dat ons verbinden," zegt Harry Kuitert (foto), "want daaraan heb ik ook een gruwelijke hekel." In de Humanist de tekst van een toespraak die de oud-hoogleraar ethiek hield bij de presentatie van het nieuwe handboek over het humanisme (Kuitert: "De humanisten hebben nu ook een bijbel").

Pagina 16/17/18

Ook in dit nummer

Brieven van Lezers - pagina 4/5
Column van Suzanne Biewinga - pagina 6
Standpunt van Henk Manschot - pagina 7/8
De radio- en tv-programma's - pagina 15
HV-nieuws - pagina 19
Cryptogram - pagina 27

Extra:
katern van de Stichting Socrates
Tekst van de Socrateslezing van
Rosi Braidotti

BRIEF

Brieven zijn welkom.
Houdt u het wel kort. De
redactie behoudt zich
het recht voor om
brieven in te korten of
niet te plaatsen

Woede op het mannelijke

“Het is nog steeds de woede van vrouwen en niet de woede van de hele samenleving” zegt Greetje den Ouden in de laatste zin uit het artikel: ‘Woede als motor tot verandering’, in de Humanist van oktober 1993. Is dat eigenlijk wel zo? Is het niet veel eerder de woede van sommige vrouwen en ook mannen uit de gehele samenleving? Met veel uit het artikel ben ik het eens, maar ik ben het er niet mee eens om over één kam geschoren te worden met reclamemakers, die mannen en vrouwen belachelijk maken. Zijn het overigens wel allemaal reclamemakers? Zitten er nog steeds geen vrouwen tussen?

De vrouwen die aan reclame meedoen, en ook vele andere vrouwen, worden helemaal niet woedend. Heel bewust en recht op het doel af doen ze mee aan het belachelijk maken van vrouwen en mannen. Echt woedend zou ik kunnen worden omdat overal in het artikel waar over vrouwen geschreven wordt, ook mannen zou kunnen staan. Immers veel mannen die op het eerste gezicht sterk en onafhankelijk zijn, hebben er moeite mee om voor hen mening uit te komen. Ze voelen zich weinig creatief en durven geen beslissing te nemen. Ze voelen zich

ondergeschikt en durven niet op woedende toon of woedend hun stem te verheffen, omdat ook zij dan de verliezers zijn. Dat vrouwen, in het algemeen, nog grotere verliezers zijn kan geen reden zijn om mannen allemaal als overwinnaars, despoten, of tirannen te betitelen. Mannen moeten kalm blijven, zich beheersen een rechte rug hebben, voor alles redelijk blijven, de zaak niet toespitsen en als ze al geknakt zijn mogen ze zich niet zwak tonen laat staan in huilen uitbarsten.

Moet de woede zich dan op de hele samenleving richten? Is dat dan de samenleving van alle mannen en alle vrouwen, of alleen alle mannen. Graag wil ik dat ook vrouwen er deel van uitmaken, want zonder hen kunnen we toch niet spreken over de hele samenleving. Als we dan toch woedend moeten zijn is het dan niet beter die te richten op het mannelijke in de samenleving? Het mannelijke van mannen en vrouwen? Als woede de motorbrandstof zou kunnen zijn voor het veranderen van het mannelijke, dat is overigens nog maar de vraag, dan zal het vrouwelijke toch de smeerolie voor die motor moeten zijn? Aan het eind van het artikel staat: “Het humanisme erkent de mens als autonoom wezen; het feminisme benadrukt de autonomie van de vrouw”. Alsof de vrouw niet een menselijk wezen is. Maar dat zal toch niet de strekking van het artikel zijn?

Nico Post (Broek)

Standpunt zelfdoding

Naar aanleiding van de vermelding in Humanist nr. 11 (november 1993) van het standpunt van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond over zelfdoding: Het verheugt mij dat men tot de conclusie is gekomen dat Artikel 294 van het Wetboek van Strafrecht zodanig dient te worden aangepast dat hulp bij zelfdoding niet langer strafbaar is wanneer door de hulpverlener voldaan is aan nauwkeurig geformuleerde zorgvuldigheidseisen. De voorwaarden die gesteld worden houden echter onder andere in ‘dat voor de hulpvrager de suïcide de enig mogelijke uitweg’ is en stel voor toe te voegen ‘of dat hij in verband met zijn leeftijd de dood boven leven verkiest’.

Als men spreekt van de enig mogelijke uitweg dan spreekt men van een situatie die een onaanvaardbaar kwaad is, waar aan men wil ontsnappen. Waarom moet het ‘de enige uitweg’ zijn? Is het niet genoeg dat de hulpvrager deze uitweg verkiest? Voor de bejaarde mens hoeft de situatie op zichzelf niet onaanvaardbaar slecht te zijn, maar het kan zijn dat hij de kwaliteit van zijn leven niet verder wil zien verminderen, dat hij de te verwachten vreugde van het leven gering acht in

vergelijking met het mogelijk lijden, dat hij het scenario van zijn levensverhaal zoveel mogelijk in eigen hand wil houden. Dit alles beslist hij na overweging of hij geen nog te vervullen plichten ongedaan heeft gelaten en of zijn manier van heengaan anderen, speciaal zijn naaststaanden, niet nodeloos kwetst en liefst na overleg met deze naaststaanden. Zo zal hij ook voorkomen dat zijn dierbaren extra bezwaard worden met verdrietige herinneringen aan hem, zo zal hij meewerken aan een goede toekomst. Mij dunkt dat voor een bejaarde niet moet gelden dat suïcide de enige uitkomst is, omdat het kan zijn dat het leven weinig of geen waarde meer heeft en dat dit niet met dezelfde kracht duurzaam en ondubbelzinnig moet blijken als geldt voor mensen beneden een zekere, nog te bepalen, leeftijd.

E.T.B. Willing-Versteeg
(Amerongen)

Feest van herkenning

Hoewel ik mijn opleiding aan het HOI in 1985 geïrriteerd afbrak en ook later mijn lidmaatschap van het Humanistisch Verbond beëindigde om mij moverende redenen, die hier niet ter zake doen, was het winternummer mijn mooiste kerstgeschenk. Een schitterend thema, zeldzaam veelzijdig belicht, toegankelijk geschreven, alles in een prima lay-out. Voor mij een feest van herkenning en uitbreiding van inzicht. Zo'n nummer geeft psychische groei, bevordert het uitslaan van de vleugels van je ziel. Daarom: dank en proficiat!

Ik kon niet nalaten om Ingrid Baart separaat te complimenteren met haar voor mij zo invoelbare artikel, waaraan ik mij heb weten op te trekken. Het stuk van Nelleke Nicolai zou ik wel aan tien vriendinnen willen toezenden, maar ach... daar is geen beginnen aan en mijn banksaldo is een oudjaarsaldo. Toch vraag ik 5 extra exemplaren aan voor mensen uit mijn omgeving, die naar mijn oordeel zullen smullen van dit nummer. En last but not least: ik abonneer mij maar weer eens voor een jaar.

Alexander van Doormaal
(Amsterdam)

Cliteur, Rushdie en de paus

Als lid (al jarenlang) van het Humanistisch Verbond, keek ik met belangstelling uit naar het verslag van het congres '93 van het Verbond. Dit temeer omdat er een gehele nieuw bestuur aantrad, en ik nieuwsgierig was naar de koers die Paul Cliteur, de nieuwe voorzitter zou bepleiten. Als de citaten uit de toespraak van de voorzitter kenmerkend zijn voor de strekking van zijn betoog, dan stelt mij dat teleur, omdat hij zich blijkbaar alleen maar strijdvaardig afzet tegen de ayatollah's die Salmon Rushdie ter dood veroordeelden, tegen

godsdienstig fundamentalisme in Amerika en de paus. Niet dat ik daar op zich bezwaar tegen heb, maar wat mij verontrust is dat er geen woord wordt gewijd aan de andere stromingen binnen de moslimwereld, het protestantisme en de katholieke kerk.

Het komt mij voor dat het in deze tijd belangrijker is om te onderzoeken wat humanisten samen met die andere stromingen kunnen doen, bijvoorbeeld tegen het opkomende extreme nationalisme en racisme. En wat de R.K. kerk betreft: waarom reageren veel humanisten vaak zo angstig als de paus iets beweert; kijk toch om u heen, hoeveel Nederlanders volgen zijn aanbevelingen nog letterlijk op? En als hij de veritatis splendor (de glorie van de waarheid) bepleit, doet hij dan iets anders dan onze voorzitter die pleit voor versterking van de bezinningsfunctie van het Verbond? En waarom besteedt de Humanist niet eens aandacht aan positieve ontwikkelingen binnen de R.K. kerk in Nederland, zoals de recente bisschopsbenoemingen?

H. de Jong (Amstelveen)

Gevonden in Sinai

Vorige week vond ik in een minibusje in de Sinaiwoestijn een nummer van de Humanist over keuzes. Bij deze neem ik een abonnement op het blad. Tevens verzoek ik u een kopie toe te zenden van de ontbrekende pagina's 6 en 7 van dat nummer (artikel Trudy Kunz). Alvast bedankt!

John Bartels (Renkum)

Wetenschap met een menselijk gezicht

Zaterdag 12 maart Open Dag, 13.00 uur

De Universiteit voor Humanistiek verzorgt een voltijdse interdisciplinaire wetenschappelijke beroepsopleiding van zes jaar.

Inhoud van de opleiding

De Universiteit voor Humanistiek kent één studierichting: de humanistiek. Hierin worden wijsbegeerte, ethiek, psychologie, sociologie, cultuurwetenschappen en de theorie van de levensbeschouwing geïntegreerd. De stages en de trainingen die je volgt, geven een verdieping en een toepassing van de wetenschappelijke kennis die je opdoet. Aan het einde van je studie ben je een breed- zowel theoretisch als praktisch- opgeleide academicus, die zich humanisticus mag noemen.

Organisatie van het onderwijs

De eerste drie studiejaar zijn thematisch opgebouwd. De laatste drie studiejaar zijn gemodulariseerd en daarbinnen nemen een tweetal stages en het afstudeeronderzoek een belangrijke plaats in.

Verkort programma

Als je in het bezit bent van een erkend vierjarig HBO- of WO-diploma, kom je in aanmerking voor het verkorte programma, dat tenminste 3 jaar duurt.

Tijdens de open dag op zaterdag 12 maart kun je een aantal voorbeeldcolleges volgen. Verder kun je met studenten en docenten uitgebreid over de studie humanistiek praten. Van 13.00 tot 16.00 uur ben je van harte welkom op de Universiteit voor Humanistiek, Drift 6 in de Utrechtse binnenstad.

Wie de bon instuurt krijgt een informatieset, een programma en een routebeschrijving toegestuurd. Bellen kan ook, tijdens kantooruren naar 030-390169.

Universiteit
Voor Humanistiek

BON

- ☐ ik kom naar de voorlichtingsdag op 12 maart
- ☐ stuur mij informatie over de opleiding
- ☐ stuur mij informatie over het verkorte programma

naam
adres
postcode en plaats

Stuur naar de Universiteit voor Humanistiek, Antwoordnummer 4031, 3500 VB Utrecht (zonder postzegel)

Tijd als keuze in de zorg

door Suzanne Biewinga

Er is sinds 1991 heel wat afgediscussieerd over de 'trechter van Dunning'. De commissie Dunning, die als opdracht kreeg het uitbrengen van advies over nieuwe medische technologie en verdeling van schaarste, heeft zich toegelegd op het formuleren van criteria om de gezondheidszorg betaalbaar te houden. Dunning ontwierp een trechter die selecteert op noodzakelijkheid, werkzaamheid, doelmatigheid en de mogelijkheid van betaling door de patiënt. Trechters hebben als selectie-instrument echter een groot gebrek: alles wat je er aan de bovenkant ingiet, komt er uiteindelijk aan de onderkant weer uit. Het enige verschil is de factor tijd.

Dat een trechter niet selecteert, blijkt uit de actualiteit van alledag. Homeopathie verdwijnt uit de basisverzekering, op grond van niet bewezen werkzaamheid, maar keert terug in de aanvullende verzekering. Privé-klinieken en concurrerende reguliere instellingen bieden diensten aan die, bij gebrek aan erkende noodzakelijkheid, (nog) niet uit verzekeringsgeld worden bekostigd. De druk om de zorg te financieren uit eigen bijdragen en eigen risicobedragen neemt toe, want al die kleine bedragen zijn te financieren op eigen rekening van de patiënt. De trechter blijkt niet te selecteren maar de kosten te verplaatsen. Overigens met als gevolg een cumulatie van eigen bijdragen voor chronisch zieken en mensen met een handicap. Waarmee nog een aspect van het verschijnsel trechters aan het licht treedt: ze vertonen een grote neiging tot knoeien en overlopen.

Om tot kostenbeheersing in de gezondheidszorg te komen, zou het wel eens effectiever kunnen zijn om

met een heel andere blik naar die zorg te kijken. Als de commissie Dunning, in plaats van een trechter te construeren, had ingezoomd op het tijdspecter in de gezondheidszorg, zou wellicht het volgende naar voren zijn gekomen. Een patiënt aan wie tijd wordt besteed, naar wie serieus wordt geluisterd en die goed wordt geïnformeerd over mogelijke behandelingen, maakt een doelgericht gebruik van de gezondheidszorg. Een patiënt die de kans krijgt te rade te gaan bij lotgenoten en een second opinion te vragen bij een andere arts, consumeert minder, komt minder vaak terug en voelt zich daarbij nog beter ook. Investeren in tijd betekent op den duur een kostenbesparing.

Maar zo'n manier van omgaan met patiënten vraagt een omslag van denken: aandacht geven, voorlichten en overleggen in plaats van zo snel mogelijk overgaan tot handelen. Bovendien betekent voor een behandelend specialist het minder plegen van verrichtingen en het méér geven van voorlichting, minder inkomsten. Door medisch specialisten te betalen per verrichting in plaats van per tijdseenheid, bevordert het financieringssysteem inefficiënt gebruik van de gezondheidszorg.

Tijd is geld, zegt men. In de gezondheidszorg gaat dat lang niet altijd op. Niet bij de honorering van specialisten en ook niet als het gaat om de tijd die vanuit patiëntenorganisaties wordt geïnvesteerd in voorlichting en informatie aan lotgenoten. Het bezuinigende effect daarvan op het gebruik van de gezondheidszorg, wordt ook nog niet gehonoreerd in termen van tijd is geld.

Suzanne Biewinga is werkzaam bij de Nederlandse Patiënten/Consumenten Federatie

WENS-GENEESKUNDE OF SOLIDARITEIT IN DE ZORG?

De uitdrukking 'Keuzes in de zorg' is in korte tijd een gevleugelde uitdrukking geworden. Elke dag bericht de krant er wel iets over. De interesse blijkt zo groot dat iedere zichzelf respecterende omroep inmiddels zijn eigen medische kijkprogramma heeft opgezet. Maar betekent deze groeiende media- belangstelling ook een verbreding van het debat? Het tegendeel lijkt eerder het geval. De discussie wordt nogal eens versmald tot een gezelschapspel waarbij de kijker dramatische en soms onmenselijke keuzes moet maken tussen een noodzakelijke nieroperatie en een niet minder noodzakelijke opname van een gehandicapt kind in een verzorgingstehuis. Beide vormen van zorg worden voorzien van een kostenplaatje. En de boodschap is: geld kun je maar één keer uitgeven.

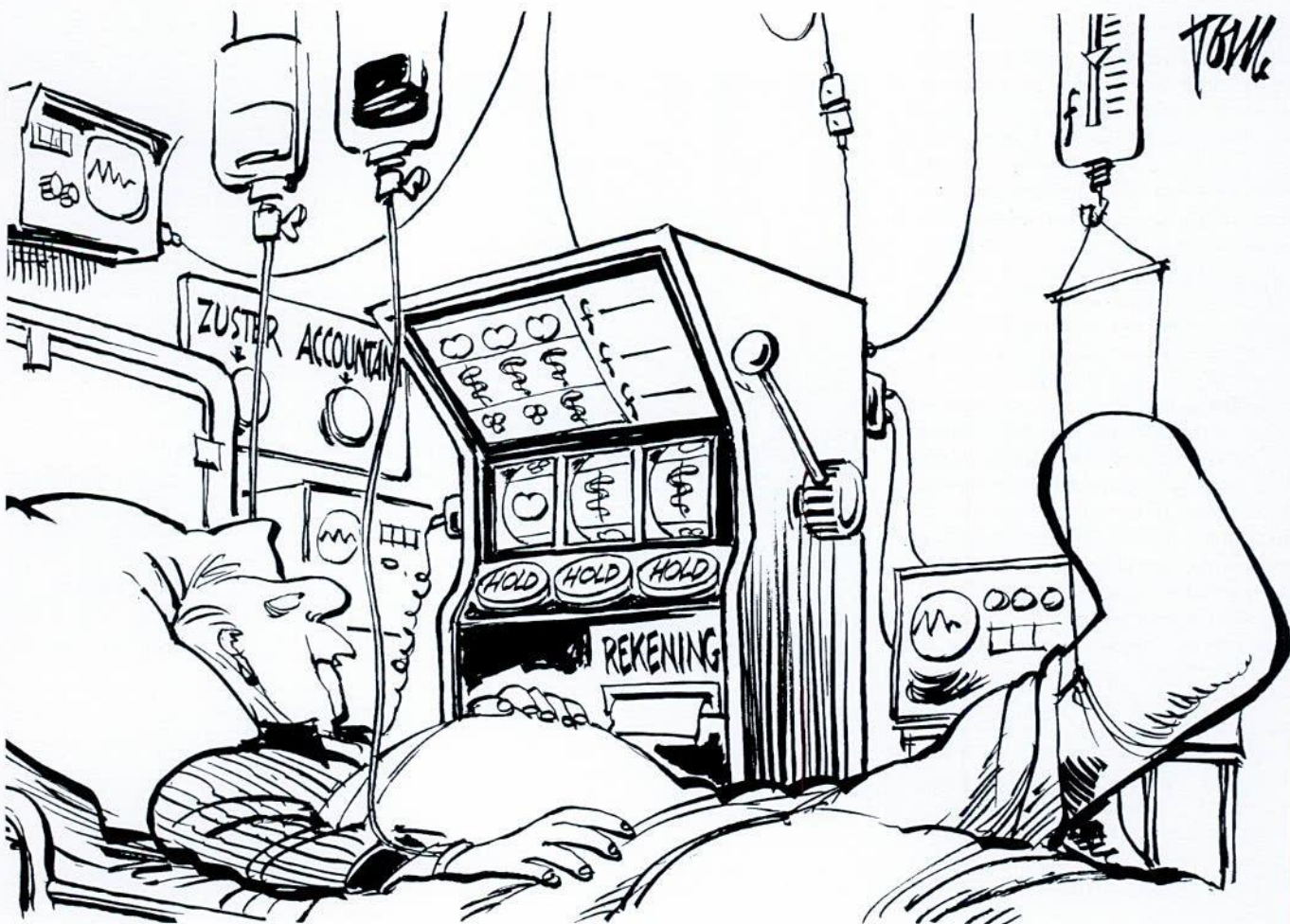
Misschien is de Commissie Dunning die 'Kiezen en Delen' tot het adagium maakte van de brede maatschappelijk discussie over de gezondheidszorg, zelf een beetje debet aan deze media-versmalling. In

door Henk Manschot

hoogleraar Ethiek aan de Universiteit voor Humanistiek

haar rapport staat immers het volgende, nogal plechtig geformuleerde uitgangspunt: 'De Commissie gaat uit van de veronderstelling dat de som van alle individuele aanspraken meer is dan de samenleving beschikbaar zal willen stellen, temeer waar ook andere zorg - voor onderwijs, huisvesting of milieu - afgewogen dient te worden tegenover het individuele gezondheidsstreven.' Deze veronderstelling wekt de onterechte indruk dat het keuzenvraagstuk voornamelijk een kostenvraagstuk is. Het rapport 'Kiezen en Delen' heeft die indruk versterkt omdat het hoofdzakelijk een financieringsvoorstel biedt: vastgesteld is welke zorg wel en welke niet langer als verzekerde zorg voor allen beschikbaar kan zijn. Wie méér wil dan het gebodene, moet zichzelf daarvoor bijverzekeren.

De voorgestelde keuze tussen noodzakelijke en niet noodzakelijk geachte medische zorg houdt tegelijkertijd een voorstel in tot herschikking van gezamenlijk en afzonderlijk gedragen lasten. Met als didactisch signaal: Burgers moeten gaan beseffen dat ze steeds meer zelf dienen te betalen. De media richtten de schijnwerpers op de dramatische aspecten van het kiezen. Over herschikking van de lasten werd al gauw nauwelijks meer gesproken. Toch zou het de moeite lonen om alsnog na te gaan of de voorgestelde veranderingen niet te veel afbreuk doen aan de solidariteit die tot nu toe één van de fundamentele waarden van het Nederlandse zorgsysteem is. Want het valt moeilijk aan te nemen dat de Commissie juist deze waarde aan nieuwe omstandigheden heeft willen aanpassen zoals wel is beweerd. Dat er andere verdeelsleutels nodig zijn tussen gezamenlijk en persoonlijk gedragen lasten, is denk ik, onomstreden. Maar de reden waarom dat moet gebeuren en vooral op welke ma-

►nier, is onvoldoende aan de orde gesteld. Die kwestie is in de loop van het debat tot een economische aangelegenheid geworden en onderbouwd met de sloganachtige stelling dat ook in de gezondheidszorg meer marktwerking gewenst, ja zelfs onvermijdelijk is. De keuze voor meer of minder solidariteit is uiteindelijk naar het economische proces toe geschoven.

De gevolgen van deze morele nalatigheid kunnen, als we niets doen, ernstig zijn. Een voor de hand liggend gevolg is dat de kapitaalkrachtigen niet alleen een groter deel van de gezondheidszorg naar zich toe gaan trekken, maar ook door hun vragen het aanbod gaan sturen en de richting gaan bepalen waarin de geneeskunde zich ontwikkelt. "Dat werkenden voorrang krijgen bij operaties vind ik heel gevaarlijk, net als leeftijd als selectie-criterium bij wachtlijsten en particuliere thuiszorg die alleen de rijken kunnen betalen. Zo komt een tweedeling sluipend naderbij. Ik moet er niet aan denken dat schaarse nieren ooit aan de hoogstbiedende verkocht worden". Deze angst stelde de heer Werner, directeur van het Radboudziekenhuis in Nijmegen - toch niet de eerste de beste in het land van de gezondheidszorg (Trouw 19 juni 1993). Hoe reëel zijn angst is, moet uiteraard blijken. Maar met de dag nemen de signalen toe die op verschuivingen in deze richting wijzen. Zou het niet goed zijn als humanisten over dit onderwerp wat meer van zich zouden laten horen? Het recente HV-cahier 'De zorg in Nederland' dat overigens interessante suggesties bevat over de richting waarin de gezondheidszorg dient te gaan, blijft op dit punt te vaag. Het lijkt me bij uitstek een onderwerp waarbij het humanisme dat niet verdacht kan worden van centralistische sympathieën, zich van zijn betere kant kan laten zien.

Er is een tweede keuzeprobleem buiten de publieke discussie gehouden. Dat betreft de 'beleidskeuze' om de thuissituatie centraler te stellen in de zorg. Deze keuze die op hoog niveau allang gemaakt is, heeft een dubbele trendverschuiving in gang gezet. Ten eerste wordt de plaats van de zorg bij voorkeur en zo lang mogelijk de eigen leefwereld. De tweede verschuiving betreft de verleners van zorg: betrek de mensen thuis bij de zorg en ga uit van wat door hen zelf kan worden gedaan. Een herverdeling dus van lasten tussen wat in technische termen heet de informele en de formele of professionele zorg. Ook voor dit vraagstuk geldt dat veranderingen onvermijdelijk zijn. We zullen nieuwe manieren moeten vinden om de zorg voor elkaar in het dagelijks leven en in maatschappelijke omgangsvormen te integreren. Des te belangrijker is daarom de vraag hoe we dat zullen gaan doen. Toch lijken er al verstrekkende beleidskeuzen gemaakt te zijn. En

niets wijst erop dat de gevolgen daarvan goed zijn doordacht.

Een voorspelbaar maar ongewenst gevolg van deze ontwikkeling kan ieder die daar even bij stilstaat, onmiddellijk opnoemen. Vrouwen worden van deze keuze het eerst de dupe. Zij waren in onze geschiedenis altijd de eersten om de nood aan zorg waar de samenleving als geheel niet in had voorzien, te lenigen. Zal dat niet weer gebeuren? Zullen zij niet opnieuw de eersten zijn die vinden dat je mensen toch niet aan hun lot kunt overlaten? En komen zij daarmee niet opnieuw in het aloude dilemma: zorg voor anderen ten koste van eigen levensontplooiing? Gelukkig worden dergelijke dilemma's uitvoerig aan de orde gesteld vanuit de vrouwenbeweging. Vrouwelijke denkers als de hoogleraren Selma Sevenhuizen uit Utrecht en Joan Tronto uit New York, werken aan een 'Ethiek van de Zorg' waarin dergelijke kwesties worden besproken. Hun stelling is dat maatschappelijke integratie van zorg alleen kan slagen als onze visie op het geven van zorg fundamenteel verandert. We zouden moeten uitgaan van een mensbeeld waarin de mens naast autonoom en onafhankelijk, altijd ook als kwetsbaar en afhankelijk wordt gezien.

De erkenning dat eindigheid en fragiliteit zozeer tot het bestaan horen dat op geen enkel moment daarvan kan worden afgezien, maakt mensen ontvankelijk voor deze dimensie van het bestaan. De houding die aan deze dimensie uiting geeft, is het zorg ontvangen en het zorg geven. Beide houdingen zouden daarom een plaats moeten krijgen in het levensontwerp van de autonome mens die zichzelf als een lichamelijk en sterfelijk wezen heeft leren verstaan. Een dergelijk vleesgeworden individu zal niet langer accepteren dat zorg en emancipatie, betrokken zijn op de kwetsbaarheid van de ander en eigen levensontwerp onverbindbare waarden zijn. Van dit uitgangspunt zou ook een politiek van de zorg moeten uitgaan. Deze zou de voorwaarden en de voorzieningen moeten moeten scheppen die mensen in staat stellen als zelfstandige en zorgzame mensen te leven.

Solidariteit en zorg: twee relaties die om nieuwe vormen vragen. Beide vergen meer dan een herverdeling van lasten, een louter organisatorische verschuiving van taken of een financieringsplaatje. Zij appeleren aan een andere visie op de mens, aan een verandering van levenshouding en aan een politiek die deze verandering bevordert en ondersteunt. ●

(Ingezonden mededeling)

Nalaten is iets heel anders dan nalatigheid.

Bij een overlijden moet er snel heel veel geregeld worden. Dat gaat veel gemakkelijker als u zelf al maatregelen heeft genomen. Maar veel mensen vinden het moeilijk of onaangenaam om zulke maatregelen te treffen.

Het Steunfonds Humanisme heeft betrouwbare, ervaren mensen die u kunnen helpen. Als uw executeur-testamentair bespreken ze met u hoe uw laatste wil er uit moet komen te zien. En uiteindelijk dragen ze ook zorg voor punctuele uitvoering. Vraag eens om informatie

**STEUNFONDS
HUMANISME**
POSTBUS 114, 3500 AC UTRECHT
TELEFOON 030 - 31 81 45
BANK C&E 69.97.13.889

GIRO 6168

Ja, ik wil meer informatie over een executeur-testamentair van het Steunfonds Humanisme.

Naam:

Telefoon:

Adres:

Postcode:

Woonplaats:

In een envelop zonder postzegel zenden naar:

Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 2181, 3500 AC Utrecht

HV-Vrouwendag op 5 maart over 'Zorg: bestemming, verslaving of zingeving?'

De 'zorgzame samenleving' bestaat niet en dat vrouwen alleen maar zouden willen zorgen is een achterhaalde mythe. Het regeringsbeleid is gebaseerd op dit sprookje. De overheid zorgt in steeds mindere mate voor mensen, die niet (meer) voor zichzelf kunnen zorgen. Dat heet privatisering. Ook voor mensen (meestal vrouwen) die voor anderen zorgen, wordt slecht gezorgd. Dat hoeft ook niet als je vindt dat zorgen een taak voor vrouwen is. Hun bestemming als het ware. Steeds meer vrouwen verzetten zich daar tegen.

Toch zijn er nog vrouwen die denken dat 'zorgen' de enige reden is tot bestaan. Soms in zo'n mate dat je wellicht van een rolverslaving zou kunnen spreken. Daar kan door de omgeving handig op ingespeeld worden.

Waar komt die neiging om er altijd maar weer in te tuinen vandaan? Waarom stappen we steeds weer in situaties die onze

grenzen te buiten gaan? Misschien is het stereotype beeld van de sloof bijna verdwenen, de verslaving ligt nog altijd op de loer. Is het mogelijk op een andere manier en om andere redenen vorm te geven aan het vermogen van alle mensen om te zorgen? Niet omdat anderen vinden dat het zo hoort, maar omdat het een aspect is van ons menszijn: van mannen en vrouwen. Zorgen voor anderen als zingeving. Naast de andere mogelijkheden, die we in ons hebben en die we ook willen ontwikkelen.

De dag vindt plaats op zaterdag 5 maart van 10.00 tot ± 16.00 uur in het CBS, Kromme Nieuwegracht 39 te Utrecht. Opgave voor deze dag kan door overmaking van f 12,50 (wie kan wordt verzocht f 25,- over te maken) op gironummer 197930 van het Humanistisch Verbond te Utrecht onder vermelding van 'Vrouwendag '94'. Meer informatie? Bel Dini Boer: 030-318145.

Rekenschap over muziek

Muziek en andere kunstvormen kunnen worden beschouwd als menselijke mogelijkheden tot zelfexpressie en communicatie. In de humanistische traditie staan deze menselijke mogelijkheden bij uitstek centraal. Met muziek lijkt het humanisme echter toch minder hechte banden te hebben dan andere kunsten.

In het decembernummer 1993 van Rekenschap wordt een poging ondernomen om te komen tot een herwaardering van de plaats van muziek in het humanistisch denken en beleven. Dat dit beslist nodig is, blijkt uit het eerste van de acht thematische artikelen: de belangstelling in het georganiseerde humanisme voor kunst, en muziek in het bijzonder, is mager. De meeste andere artikelen in dit themanummer

hebben aspecten van klassieke muziek in relatie met het humanisme tot onderwerp - onder andere het Renaissance-humanisme (Monteverdi). De Leidse socioloog Wim van Noort gaat in zijn bijdrage in op de relatie tussen popmuziek en aparte subculturen, levensstijlen en de emancipatie van jongeren.

U kunt Rekenschap bestellen door f 14,- te storten op giro 582293 ten name van de Stichting Socrates te Utrecht onder vermelding van 'Rekenschap december 1993'. Een abonnement kan worden aangevraagd door te schrijven naar Humanistisch Verbond, Antwoordnummer 2181, 3500 VB Utrecht (postzegel niet nodig). De abonnementsprijs is f 50,- per jaar (vier nummers).

Ingezonden mededeling

Ingezonden mededeling

VOOR ASSEPOESTERS DIE NIET MEER IN DE AOW EN ANDERE SPROOKJES GELOVEN

Geloof u nog in de AOW? Haalt u de veertig dienstjaren die recht geven op een redelijk pensioen? Wilt u grotendeels afhankelijk zijn van een uitgekade pensioenvoorziening van de Staat?

Vrouwen die financieel vrij en onafhankelijk willen blijven, leggen nu wat opzij voor later. Er zijn vele manieren. Wat is de beste?

Belastingvrij sparen?

Belastingbesparing door door lijfrente-aftrek?

Ingaan op zo'n mooie advertentie die 11 procent rendement of andere gouden bergen belooft?

Wie een onafhankelijk advies wil hebben of vragen heeft over pensioenaanvulling, sparen voor de VUT en de waarde van het spaargeld in de toekomst, kan vrijblijvend terecht bij het Advies Centrum voor Pensioenen.

BON voor vrijblijvende informatie.

JA, misschien wil ik wel zo'n vrijblijvend en onafhankelijk advies. Maar stuurt u mij eerst wat informatie.

Naam: **m/v**

Straat:

Postcode:

Plaats:

Telefoon:

Geboortedatum:

Stuur deze bon in een envelop zonder postzegel naar:
Advies Centrum voor Pensioenen
Antwoordnummer 3250
3000 WB ROTTERDAM.

Embarrassment of identities; humanism and the future of Europe

M.m.v.: Hedy d'Ancona, Stephen Toulmin (VS), David Norris (Ierland), Grazia Marchionni (Italië), Alexander Zinoviev (Duitsland), Daniel Callahan (VS), Ladislav Holy (Schotland), Nico Wiltfink, Helga Geyer, Rob Tielman, Peter Cohen.

Naast plenaire inleidingen worden in 8 workshops diverse thema's behandeld, t.w. 'Humanisme in Europa', 'Gezondheidszorg en Europees Burgerschap', 'Feminisme en Europese identiteit', 'Drugbeleid in Europa', 'De Kunsten in Europa', 'Mensenrechten in Europa', 'De Heterogeniteit van Europa', 'Nationalisme, Economische Ontwikkeling en Democratie'.

Prijs voor 3 dagen f 250,00 / voor 2 dagen f 200,00 / voor 1 dag f 150,00.
Voor nadere inhoudelijke informatie: Universiteit voor Humanistiek, Diane Rickeltes, 030-390175.
Aanvraag van uitgebreide folder: Uitgeverij SWP, Hans de Graaff, 030-368060.

Trauma-deskundige Carlo Mittendorff:

Niemand kan leven met het idee dat er elk moment iets afschuwelijks kan gebeuren

Je hoort het wel eens: iemand die bij een ongeluk hartstikke dood had moeten zijn maar met de schrik vrij kwam. Eind goed, al goed dus? Meestal niet. Want een schokkende, levensbedreigende gebeurtenis die zich plotseling voordoet, veroorzaakt vaak een trauma. Gevoelens van machteloosheid, doodsangst en onveiligheid zetten iemands wereld- en zelfbeeld op z'n kop. Hoe leer je leven met het feit dat het leven soms in één klap afgelopen kan zijn? En speelt levensbeschouwing of geloof daarbij een rol? Mirre Bots vroeg het aan traumatoloog Carlo Mittendorff.

door Mirre Bots

Rampen, verkeersongevallen, overvallen, straatroof, verkrachting, mishandeling, oorlog, martelingen, het bericht dat je een dodelijke ziekte hebt of dat iemand die je dierbaar is plotseling is overleden. Allemaal gebeurtenissen waardoor mensen met een schok moeten erkennen dat hun onkwetsbaarheid een illusie is gebleken. "Mensen hebben de neiging om zo min mogelijk over hun sterfelijkheid na te denken. We hopen allemaal stiekem zeker 80 te worden. En als dat dan niet zo blijkt te zijn, kan dat een heel ontwrichtend effect op iemands leven hebben." Aan het woord is Carlo Mittendorff, psycholoog met een 20-jarige ervaring in het behandelen van stress, trauma en rouw. Sinds 1992 is hij directeur van het Instituut voor Psychotrauma in Utrecht.

Voor mensen die na een schokkende gebeurtenis vastlopen, zijn er tegenwoordig goede behandelmogelijkheden. Maar niet iedereen komt in de spreekkamer van de psycholoog of psychotherapeut terecht -

gemiddeld één van de vijf. Wel gaan de meeste slachtoffers een moeilijke tijd tegemoet. Zaak is dan dat de omgeving zo adequaat mogelijk reageert. "Daarmee is een hoop extra leed te voorkomen. Al verdwijnt de psychische wond die een trauma slaat nooit helemaal."

Een voorbeeld uit zijn praktijk. Een vrouw stapt 's avonds uit de bus en loopt naar haar huis. Ze wordt overvallen door twee mannen, die haar haar geld afhandig maken. Op de grond liggend hoort ze de twee mannen met elkaar overleggen. De een zegt 'ze heeft onze gezichten gezien, ze kan ons later herkennen, we kunnen haar maar beter afmaken'. De ander antwoordt, terwijl hij zijn mes al openknipt 'ja, laten we dat maar doen.' Die vrouw denkt dat haar laatste ogenblik heeft geslagen. Toevallig komt er op dat moment een voetganger aan die roept 'hé jongens, wat moet dat daar!'. De overvallers schrikken hier zo van dat ze zich snel uit de voeten maken. Carlo Mittendorff: "Je kunt zeggen die vrouw is met de schrik vrijgekomen. Eind goed, al goed.

Maar zo werkt het in de praktijk niet. Ze heeft doodsangst gevoeld en aan den lijve ervaren dat ze van het ene moment op het andere dood had kunnen zijn. Na de eerste lichamelijke en emotionele reacties - variërend van terugkerende nachtmerries en schrikachtigheid tot somberheid - gaat ze nadenken over haar leven en de eindigheid ervan. Ze gaat zich afvragen hoe het met de kinderen moet, wanneer zij er niet meer zou zijn. En hoe het met haar oude moeder moet, waar ze altijd voor zorgt. Ook realiseert ze zich dat ze niet eens een testament heeft gemaakt en dat haar man niet weet waar belangrijke papieren liggen. Ook gaat ze door deze gebeurtenis anders naar zichzelf en de wereld kijken. 'Ik ben altijd zo goed van vertrouwen geweest, maar dat blijkt helemaal niet met de werkelijkheid overeen te stemmen. Voor een beetje geld steken ze je al overhoop', denkt ze. Ze wordt wantrouwend naar andere mensen, durft niet meer in bepaalde buurten te komen of 's avonds nog met het openbaar vervoer te gaan. Ook heeft ze altijd gedacht: als het

erop aankomt, sla ik wel van me af. In werkelijkheid blijkt ze echter weerloos te zijn. Het zijn met name deze heftige gevoelens van machteloosheid, doodsangst en onveiligheid die haar wereld- en zelfbeeld op z'n kop zetten. Al kan dit in tweede instantie ook een positief effect hebben. Zo realiseert ze zich ineens dat ze altijd maar bezig is om alles te regelen en naar de toekomst uit te stellen. Ze neemt zich voor veel meer te genieten van het moment en van wat er goed is in haar leven. Ze wordt zich ervan bewust dat ze al vijftien jaar tegen haar man zegt 'we gaan een keer naar Indonesië', maar dat het er nooit van komt. Nu opeens besluit ze om het ook echt te doen. Dat zijn dan bijkomende positieve effecten, maar die ontstaan altijd pas later als het trauma ten koste van heel veel narigheid is verwerkt."

De begrippen trauma en traumatisch worden in de volksmond vaak achteloos gebezigd en voor heel wat nare ervaringen gebruikt. Als iemand bijvoorbeeld een pittig sollicitatiegesprek heeft gehad en de baan toch niet krijgt, kan hij of zij achteraf de kreet slaken dat het een traumatische ervaring was. Volgens Carlo Mittendorff is dat strikt genomen niet juist. "In de psychologie spreken we slechts van een traumatische ervaring, wanneer er sprake is geweest van doodsangst en sterke gevoelens van machteloosheid. Bij een trauma gaat het vrijwel altijd om leven en dood, om een schokkende gebeurtenis die zich plotseling voordoet en die overweldigend en gevaarlijk is. Dus een scheiding of werkloosheid, hoe vervelend of ingrijpend voor de persoon in kwestie ook, vallen hier niet onder. Verder heeft een trauma ook alles met verwachtingen en illusies te maken. Wie verwacht er nu dat er een vliegtuig op de Bijlmer neerstort of dat hij op de terugweg naar huis aangereden wordt. Wij mensen hebben sterk de neiging om te denken dat we het leven zelf in de hand hebben en als er dan toch plotseling iets misgaat, zijn we in eerste instantie geneigd om dit aan ons zelf te wijten. *Als ik nu maar minder hard had gereden of als ik nu maar niet zo stom was geweest om 's avonds laat alleen over straat te gaan, dan was me dit niet overkomen*, is een reactie bij heel veel slachtoffers. Door jezelf enige verantwoordelijkheid toe te dichten houd je het idee dat je greep hebt op je leven. Terwijl dit natuurlijk een illusie is. Sommige afschuwelijke dingen overkomen een mens gewoon. En niet alleen een ander, zoals we

nogal eens willen denken, maar ook jezelf."

Een traumatische gebeurtenis gaat niemand in de kouwe kleren zitten. Bijna alle slachtoffers maken een beroerde tijd door, waarin ze last kunnen krijgen van angstaanvallen, schrikachtigheid, prikkelbaarheid, slapeloosheid, zweetaanvallen en terugkerende nachtmerries. Ook kunnen ze zich lusteloos voelen en in zichzelf gekeerd raken, tot somber gepeins verzinken en bepaalde plaatsen of activiteiten die aan de gebeurtenis doen denken gaan vermijden. De een heeft hier een paar weken last van, de ander een paar maanden. Carlo Mittendorff: "Dit zijn allemaal heel normale reacties. Alle mensen die een ingrijpende gebeurtenis meemaken hebben in meer of mindere mate last van een aantal van deze verschijnselen. Pas als iemand deze reacties na een paar maanden nog heeft, spreek je van een zogenaamde *Post-Traumatische Stress Stoornis*. Dit komt meestal omdat men de gevoelens die een schokkende gebeurtenis onvermijdelijk oproept te veel heeft weggestopt of verdrongen. Je ziet dit nogal eens als het om erg vernederende situaties gaat, waarover mensen veel schaamte voelen, zoals martelingen of seksueel misbruik."

Hoewel het van tevoren vaak moeilijk in te schatten is welke mensen echt in de

problemen raken, zijn er wel een aantal factoren te noemen die een verhoogd risico opleveren. "Slachtoffers die sociaal geïsoleerd zijn of die van hun hart een moordkuil maken, lopen meer risico op een *Post-Traumatische Stress Stoornis* dan degenen die het hart op hun tong hebben liggen. Ook degenen die hun toevlucht zoeken in kalmeringsmiddelen of drank lopen op een gegeven moment vaak vast."

Voor deze mensen kan een psychotherapeutische behandeling een uitkomst zijn, want met een korte therapie van 10 à 15 sessies is al heel veel te bereiken. Carlo Mittendorff: "De therapie is er voornamelijk op gericht om de traumatische gebeurtenis op te diepen en onder ogen te zien, want slachtoffers die vastlopen in hun verwerkingsproces zijn vooral degenen die de gebeurtenis ontlopen of wegstoppen. Wij nemen de gebeurtenis uitgebreid door en moedigen het slachtoffer aan om de gevoelens die erbij horen, zoals woede, verdriet, schuld en schaamte, te uiten. Ook geven we veel uitleg over de reacties na een trauma, want als mensen weten dat veel van hun reacties normaal zijn, geeft dat hen meer houvast. Verder leren we hen hoe ze in praktische zin met stress moeten omgaan."

Maar blijken er dan soms geen heel andere problemen achter te zitten, die soms zelfs teruggaan tot hun verleden? Zo

Sommige afschuwelijke dingen overkomen een mens gewoon. En niet alleen een ander, zoals we nog wel eens willen denken, maar ook jezelf.

Foto: Piet den Blanken / HH

Om een traumatische gebeurtenis te kunnen verwerken, is het van groot belang dat het slachtoffer z'n verhaal kwijt kan, vooral aan vertrouwde mensen.

hoorde je bijvoorbeeld na de Bijlmer-ramp dat de klap bij veel bewoners extra hard aankwam, omdat ze al zoveel problemen in hun leven hadden.

Carlo Mittendorff: "Het is zeker zo dat mensen naarmate ze al meer stress in hun leven hebben vaak een sterkere reactie vertonen. Dat is echter geen wet van Meden en Perzen. Het gaat niet voor iedereen op. Maar ook al is er wel sprake van andere problemen, dan nog proberen wij ons in de therapie tot de gebeurtenis zelf te beperken. Iemand kan bijvoorbeeld een slecht huwelijk hebben, waarin er helemaal niet meer met elkaar gepraat wordt. Uiteraard speelt dat een negatieve rol bij de verwerking, maar toch is het trauma dan goed te behandelen zonder dat heel de relatie wordt uitgediept."

Gelukkig hoeft het lang niet altijd zo ver te komen. Want de laatste tien jaar is in onze maatschappij het besef doorgedrongen dat ingrijpende gebeurtenissen tot hevige emotionele reacties leiden. En die kunnen zo groot zijn dat mensen erdoor in de WAO terecht komen, zeker als die problemen niet tijdig worden onderkend. Zelfs in macho-culturen als openbaarvervoerbedrijven, de brandweer en het leger ziet men tegenwoordig het nut in van een goede psychologische begeleiding van mensen die met gewelddadige situaties zijn geconfronteerd. Carlo Mittendorff: "Tot voor kort was het nog heel gewoon om tegen een machinist die iemand voor z'n trein had gehad te zeggen dat als hij hier niet tegen kon, hij maar een ander beroep moeten had moeten kiezen. Tegenwoordig gaat men hier zorgvuldiger mee om. Zelfs in het leger, het mannenbolwerk bij uitstek, zie je dat ze van eerdere ervaringen hebben geleerd. Na de VN-missie in Libanon kwamen nog vele militairen getraumatiseerd terug, vooral omdat ze door zowel de Palestijnen als de Israëli's vernederd waren en zich machteloos gemaakt voelden. Nu bij de humanitaire missie in voormalig Joegoslavië zie je dat soldaten goed op de emotionele aspecten worden voorbereid. Daarnaast zijn er ter plaatse gelegenheden gecreëerd om mensen met elkaar te laten praten onder begeleiding van een deskundige." Maar ook in het burgerleven, bij bedrijven, banken en overheidsinstellingen zijn tegenwoordig veel personeelchefs of maatschappelijk werkers toegerust om medewerkers na een traumatische gebeurtenis op te vangen.

Dat er de laatste jaren zoveel meer aandacht is gekomen voor de slachtoffers van trauma's verklaart Carlo Mittendorff aan de ene kant uit het feit dat gewelds-

delicten en agressie in onze maatschappij steeds meer voorkomen. Bedrijven en instellingen ondervinden aan den lijve dat mensen na een overval of gewelddadige confrontatie soms veel slechter functioneren. Aan de andere kant is de notie dat er over een ingrijpende of gewelddadige gebeurtenis gepraat moet kunnen worden veel meer gemeengoed geworden. "Wij psychologen roepen al jaren dat mensen erover moeten kunnen praten. Dat het beter is om te huilen dan om te stofzuigen en te drinken. In die zin juich ik het ontstaan van de Bureaus Slachtofferhulp ook toe. Daar werken vrijwilligers die vaak hetzelfde hebben meegemaakt en die dus begrijpen wat mensen bijvoorbeeld na een beroving of verkeersongeval doormaken." Maar niet alleen psychologen en de Bureaus Slachtofferhulp hebben volgens hem ertoe bijgedragen dat er meer aandacht is gekomen voor de slachtoffers van geweldsdelicten, ook de vrouwenbeweging heeft een belangrijk steentje bijgedragen, met name door de emotionele gevolgen van mishandeling en seksueel misbruik aan de kaak te stellen. "Er is in Nederland op het gebied van de gevolgen van seksueel misbruik baanbrekend onderzoek verricht. Zo blijkt seksuele traumatisering in de kinderjaren vaak een grote rol te spelen bij het soort klachten waarmee mensen bij hun psychiaters komen. Van de vrouwen die met psychische problemen bij de hulpverlening aankloppen, blijkt 60% seksueel misbruik in hun verleden te hebben en voor de vrouwen in de psychiatrische klinieken is dat zelfs 70%."

Kinderen die getraumatiseerd raken, zijn extra kwetsbaar. Zeker wanneer het geweld of misbruik van de kant van bekenden komt. "Dat is een enorme inbreuk op het basisgevoel van veiligheid. Dat is op zich al ingrijpend genoeg, maar wat het nog ingrijpender maakt, is dat die gebeurtenissen hun persoonlijke ontwikkeling gaan doorkruisen. Iemand van 30-35 jaar is psychologisch gezien af, maar kinderen moeten zich nog grotendeels vormen en noodzakelijkerwijs de nodige ervaringen opdoen om hun persoonlijkheid te kunnen ontwikkelen. Maar omdat het vermijden van contact en het zich terugtrekken een veel voorkomende reactie op dergelijke pijnlijke ervaringen is, missen ze vaak een groot aantal ervaringen die wezenlijk zijn voor hun ontwikkeling."

Waar het bij het verwerken van een trauma om gaat, is dat mensen erover praten en hun gevoelens uiten. Dat geldt ook voor kinderen. Carlo Mittendorff: "Al uiten kinderen zich niet zozeer met woor-

den, maar vooral door middel van tekenen of spel. Zo zie je dat kinderen die door een oorlog in een vluchtelingenkamp zitten, soms oorlogje spelen." Dat het zich kunnen uiten via spel of tekenen uiterst heilzaam kan zijn, zelfs bij de meest gruwelijke gebeurtenissen, heeft hij meegemaakt toen hij vorig jaar in Kroatië was om de vrijwilligers in de vluchtelingenkampen te leren hoe ze met getraumatiseerde kinderen moeten omgaan. "In één van die kampen was een meisje dat al maanden nauwelijks meer sliep. Ze was bang voor de nachtmerries die haar voortdurend kwelden. Eén van de hulpverleners gaf haar toen tekenmateriaal. Ze tekende iets dat leek op stromend water, watervallen. Tijdens het tekenen begon ze vreselijk te huilen en langzaam kwam het hele verhaal over wat ze in haar dorp had meegemaakt eruit. Ze had gezien dat veel inwoners, waaronder ook een vriendinnetje van haar, door soldaten waren doodgeschoten en in de watervallen verdrinken. Ze heeft toen vier dagen bijna aan één stuk door gehuild. Daarna kon ze weer slapen."

Om een traumatische gebeurtenis te kunnen verwerken is het dus van groot belang dat het slachtoffer z'n verhaal kwijt kan, vooral aan vertrouwde mensen. Carlo Mittendorff: "Mensen vertellen het liefst honderd keer hetzelfde verhaal. Dat is ook nodig om stoom af te blazen en het gebeuren een plek in hun leven te geven. Niets is zo fnuikend als een opmerking in de trant van 'ben je daar nu nog mee bezig, het is al drie weken geleden en het is toch goed afgelopen' of 'pieker daar nu maar niet meer over'. Eveneens wordt het als zeer pijnlijk ervaren als mensen niet zozeer belang stellen in het slachtoffer, maar vooral in de sensationele details. Bij een overval wordt bijvoorbeeld nogal eens als eerste gevraagd 'hoe groot was het mes' of 'hoe zag de dader eruit?'. De twee belangrijkste vragen zouden moeten luiden: wat is er precies gebeurd en hoe is het nú met jou?"

Open blijven staan voor iemands verhaal en ook in praktische zin hulp of steun bieden, is het beste wat iemand kan doen. En dat geldt zowel voor bedrijven als voor familie en vrienden. "Daarbij moeten mensen er wel voor oppassen dat ze niet te snel een eigen oplossing of betekenis voor het gebeurde aandragen ('God heeft het zo gewild'). Je zult vooral een gesprekspartner moeten zijn en de ander zelf een antwoord op z'n vragen laten vinden. Heilzaam is vaak ook om het slachtoffer te stimuleren dat te gaan doen waar hij juist zo bang voor is geworden. Zo durft iemand na een auto-ongeluk vaak geen auto meer te rijden. Maar door dat niet te doen wordt het alleen maar erger. Door stapje voor stapje te oefenen kan iemand z'n angst overwinnen." Het zijn eigenlijk heel simpele dingen, waarmee je iemand de kans geeft om z'n

trauma te verwerken. Volgens Carlo Mittendorff gebeurt de meeste hulp bij trauma's dan ook bij mensen thuis. "Het gaat erom dat gewone mensen - partners, burens, vrienden, collega's - zich er iets aan gelegen laten liggen dat de slachtoffers over hun nare ervaring heen komen. Vier van de vijf slachtoffers lossen het uiteindelijk zelf op, slechts één van de vijf lukt dat niet en heeft deskundige hulp nodig."

Komt dat misschien ook, omdat in onze geïndividualiseerde maatschappij de sociale verbanden groten-deels weggefallen zijn? "Het is inderdaad zo dat vroeger voornamelijk de 'bedienaren van het woord' zich met trauma's bezighielden. Pastoors en dominees kwamen bij de gezinnen thuis en praatten er met hen over. Door de ontkerkelijking gebeurt dat niet zo vaak meer. Mensen hebben vaak geen vertrouwenspersoon meer in hun buurt tot wie ze zich gemakkelijk kunnen wenden. Ook zijn er hierdoor minder rituelen voorhanden, die het hebben van emoties aanzienlijk vergemakkelijken." Dat rituelen van oudsher een rol spelen bij het verwerken van traumatische gebeurtenissen bewijst de traditionele zweethutceremonie, zoals de Indianen die kenden. "De Indiaanse krijgers die van een oorlog terugkwamen, gingen met de oudere mannen van de stam die niet hadden gevochten naar de sauna. Daar praatten ze over wat ze in de oorlog hadden meegemaakt. Aan de krijgers werd verteld dat de dingen die ze in de oorlog hadden gedaan bij de oorlog hoorden en dat ze die nu konden loslaten. Door het zweten voelden ze zich schoongewassen en *ontschuldigd*. De Indianen hadden in hun aloude wijsheid dus al een oplossing gevonden voor het probleem van het schuldgevoel."

Veel slachtoffers van een trauma worden namelijk door schuldgevoel gekweld. Carlo Mittendorff: "Mensen maken in levensbedreigende situaties vaak instinctief keuzes en die zijn meestal op zelfbehoud gericht. Daar moeten ze mee verder leven. Maar daar hoort over het algemeen veel gepieker en schuldgevoel bij. Ze blijven zich afvragen waarom ze hebben gedaan wat ze gedaan hebben en of ze niet iets anders hadden kunnen of móeten doen. Voor het verloop van het verwerkingsproces is het belangrijk dat mensen een eigen antwoord vinden op die vraag. En ook op de andere vragen die ze zichzelf vaak stellen. Zoals: waarom is het gebeurd? En vooral: waarom is het mij gebeurd? Had ik het kunnen voorkomen? Mensen zoeken naar een be-

Foto: Bert Verhoeff / HH

Niets is zo fnuikend als een opmerking in de trant van: ben je daar nu nog mee bezig, het is al drie weken geleden en het is toch goed afgelopen' of: 'pieker daar nu maar niet meer over'.

tekenis voor wat hen is overkomen, ze willen het niet zien als toeval, pech, een ongelukkig incident of een wreed noodlot. Toch is betekenisgeving een wezenlijk aspect in het verwerkingsproces. Wij richten ons daar in de therapie ook op. Je ziet dat mensen het gebeurde vaak pas echt verwerkt hebben als ze er voor zichzelf een betekenis aan hebben kunnen geven."

Al geven mensen een heel verschillende betekenis aan wat hen is overkomen, zijn ervaring is dat deze nogal eens wordt gevonden op het religieuze of spirituele vlak. Daarbij maakt het volgens hem niets uit of mensen een sterk geloof of sterke levensovertuiging hebben. "Sommigen vinden daarin steun ('God heeft die beproeving op m'n weg gebracht, zodat ik sterker word'), maar anderen raken juist in conflict met hun geloof of levensopvatting, omdat ze de zin van wat hen overkomen is hier totaal niet mee kunnen rijmen. Dat laatste geldt zeker als mensen een kind verliezen. Uit onderzoek is bijvoorbeeld gebleken dat het verwerken van het verlies van een kind zo moeilijk is, omdat ouders er vaak geen betekenis aan kunnen geven."

Maar ook bij andere gruwelijke gebeurtenissen die een leven plotsklaps grondig veranderen, vormt het ontbreken van een betekenisgeving vaak een probleem. "Zo zei een gelovige vrouw na de Bijlmer-ramp 'wat kan nou Zijn bedoeling geweest zijn dat Hij een vliegtuig op de Bijl-

mer heeft laten neerstorten?'. Tja, daar is geen antwoord op. Mensen zullen moeten leren leven met het feit dat ze niet altijd greep hebben op hun leven en dat het leven soms zomaar in één keer afgelopen kan zijn. Maar omdat dat een té angstige gedachte is, probeert de mens de illusie van onkwetsbaarheid na verloop van tijd te herstellen. Niemand kan verder leven met het idee dat er elk moment iets afschuwelijks kan gebeuren."

Het Instituut voor Psychotrauma (IvP) is een ongesubsidieerd instituut dat in 1984 is opgericht. Met name door de Molukse gijzelingsacties in de jaren '70 was het besef gegroeid dat er meer aandacht moest komen voor de emotionele gevolgen van trauma's. Inmiddels is het IvP uitgegroeid tot hét expertisecentrum op het gebied van traumaverwerking en slachtofferhulp. Het IvP werkt samen met de afdeling klinische- en gezondheidspsychologie van de universiteit van Utrecht. Naast onderzoek en behandeling organiseert het IvP vele cursussen en trainingen om bedrijven en instellingen te leren hoe ze met getraumatiseerde mensen moeten omgaan. De bedrijven vragen hier zelf om. Zo onderhoudt het IvP met een groot aantal klanten een 7x 24-uurs bereikbaarheidsdienst. Dus ook als er in het weekend of 's nachts een overval plaatsvindt, kan men direct bij het IvP terecht voor hulp en advies.

**SPECIALE
UITGAVE VAN DE
STICHTING SOCRATES**

De weg van de nomade

**Complete tekst
van de
Socrateslezing
1993 door
Rosi Braidotti**

Korte verklarende woordenlijst

alteriteit - anders-zijn
cogito ergo sum - ik denk dus ik besta
desidero ergo sum - ik begeer dus ik besta
discursieve - redenerend
epistemologisch - kennis theoretisch
essentialistisch - de leer dat er een essentie of 'wezenlijke aard' van de mensen is
fallo-logocentrisch - gericht zijn op de mannelijke rede
fallogocentrisch - gericht zijn op de mannelijkheid
figuratie - vormgeving
gender - sexe
genealogie - leer van de ontwikkeling en verwantschap van vertogen
homologatie - officiële goedkeuring
hybridisatie - het door kruising vermengen van raskenmerken
iconoclastisch - beeldenstormend
metabolisch - tot de stofwisseling behorend
metafysica - leer van de niet-waarneembare grond der dingen
monologisme - de vorm hebbend van een alleenspraak
naturalistisch - de leer dat er niets anders bestaat dan de natuur, dat het leven bepaald wordt door biologische wetten
narcisme - zelfaanbidding
nihilisme - de leer die alle waardebindingen verwerpt
ontologisch - betrekking hebbend op de leer van het zijn
performatief - zich voltrekkend tegelijk met de door de taaluiting uitgedrukte handeling, bijvoorbeeld 'Ik beloof'
post-structuralisme - kritische filosofie van de moderniteit
propositioneel - het doen van voorstellen
sedimentair - ontstaan uit afzetting of bezinking
semiotisch - betrekking hebbend op de leer van de tekens en de interpretatie daarvan
solipsisme - de leer die zegt dat alleen het eigen ik werkelijk bestaat

Op 6 december 1993 werd in de Grote Zaal van de Utrechtse Stadsschouwburg de tiende Socrateslezing gehouden. Dit jaar viel de eer te beurt aan Rosi Braidotti, hoogleraar vrouwenstudies aan de Universiteit van Utrecht.

Rosi Braidotti - één van de jongste professoren in Nederland - is geboren in Italië en heeft haar opleiding genoten in Canberra en Parijs.
Sinds 1988 woont en werkt zij in Utrecht.

In 'de weg van de nomade' rekent zij af met 'de Rede' en het daaraan gekoppelde humanistische vooruitgangsgeloof. Zij beschouwt dit idee als een mythe die tot overheersing en uitsluiting van grote groepen mensen leidt. Het geloof in de redelijkheid van de mens is volgens haar ook krachtig weersproken door de gruwelen van de moderne tijd, zoals in Auschwitz en Bosnië. Het afscheid van de redelijkheid betekent echter niet dat voortaan 'alles moet kunnen'. Als alternatief voor 'de redelijke mens' biedt zij 'de nomade' aan. Dit is iemand die haar identiteit niet laat bepalen door vastgeroeste conventies en dominante manieren van denken, maar die juist op zoek gaat naar nieuwe, oneerbiedige stijlen van schrijven, redeneren en filosoferen. Op deze manier kan onderzocht worden waarom we denken zoals we denken en wordt duidelijk dat de verschillen tussen mensen bronnen van inspiratie kunnen zijn.

Door het theoretisch karakter heeft de lezing een hoog abstractiegehalte. Ook hanteert Rosi Braidotti veel begrippen die onder filosofen bekend mogen zijn maar die voor niet-ingewijden problemen kunnen opleveren. Om de tekst iets toegankelijker te maken, vindt u op de linkerpagina een korte verklarende woordenlijst, alfabetisch gerangschikt.

De Stichting Socrates - die Rosi Braidotti uitnodigde en deze publicatie mogelijk maakte - hoopt dat de discussie over dit onderwerp zal worden voortgezet in de afdelingen van het Humanistisch Verbond.

Ik zou willen beginnen met een welgemeend dankwoord voor de uitnodiging om de Socrateslezing 1993 te houden. Het is een grote eer voor mij en ik wil deze gelegenheid graag benutten om met waardering en emotie Trudy van Asperen te gedenken, de vrouw die mij in deze rol is voorgegaan. Haar overlijden is door ons allen als een persoonlijk, intellectueel en moreel verlies ervaren.

FEMINISME EN MODERNITEIT

Het thema van mijn lezing is hoe feministische theorie ons begrip van de menselijke subjectiviteit kan herdefiniëren. Van binnenuit gezien betekent dit dat de feministische reeks van ervaringen op een dusdanige manier is uitgewerkt dat ideeën daaruit voortvloeien die een algemener toepassingsgebied hebben dan voorheen. Vanuit een filosofische invalshoek gezien betekent het dat een aantal zaken die feministen gemotiveerd hebben eindelijk terugkomen in heersende filosofische discussies. Dit is volgens mij een belangrijk moment van dialoog en uitwisseling, één waaraan ik een bescheiden bijdrage hoop te leveren.

Laat mij ter introductie het volgende zeggen: ik voel mij zeer toegewijd aan de taak om een feministische, epistemologische en ethische positie uit te werken die passend is voor het einde van dit millennium. Dit wil zeggen dat ik gemotiveerd ben door een innerlijke noodzaak om die twee zaken te doordenken die mijn intellectuele leven beheersen: aan de ene kant de feministische theorie en praktijk en aan de andere kant een toewijding aan het heden, aan het hier en nu. Ik vertaal deze twee zaken naar een gemeenschappelijk probleemveld toe: dat van de moderniteit.

Moderniteit staat voor een intellectueel en ethisch standpunt, niet voor een specifieke tijdspanne; aangezien het lijkt of zowel historici als filosofen het er niet over eens kunnen worden wanneer de moderniteit feitelijk is begonnen - als ze al ooit is begonnen - blijft ze chronologisch een open einde houden. De Duitse kritische theoretici, in het bijzonder Habermas, stellen hiertegenover dat de moderniteit nog niet is begonnen; voor hen is zij een horizon waar we naartoe bewegen als naar een soort Utopia. Aan de andere kant stellen de Franse kritische filosofen - en hierbij denk ik met name aan Foucault, Deleuze en Lyotard - dat de moderniteit een filosofisch en politiek begrip is dat in de achttiende eeuw met het humanistische Verlichtingsproject is begonnen, en die inmiddels haar historische functie heeft verloren.

Ik voel mijzelf het meest aangetrokken tot de manier waarop de Fransen de vraag naar de moderniteit beoordelen. Ik geloof dat de centrale begrippen die het Verlichtingsproject kracht gaven, in het bijzonder het geloof in de fundamentele redelijkheid van de mens, de universele bruikbaarheid van de rede en de bevrijdende krachten van onderwijs en wetenschap - dat al deze humanistische begrippen zijn ruw verstoord en

weersproken door de gebeurtenissen van de moderne geschiedenis. Met name denk ik daarbij aan fenomenen als het kolonialisme en het Europese fascisme, beide gekenmerkt door episodes van volkerenmoord en grootschalige exploitatie en uitroeiing van mensen die als inferieur werden beschouwd en derhalve uit de weg konden worden geruimd.

Het humanistische Verlichtingsproject heeft zijn historische functie verloren

Geconfronteerd als wij worden met episodes van 'rationeel' geweld zoals in Auschwitz, de Goelag archipel, Vietnam en van Pol Pot - om nog maar niet te spreken van de systematische vernietiging van de tropische regenwouden en de gebeurtenissen in Bosnië; en de

lijst blijft uiteraard helaas nog open - geloof ik dat het onverantwoord zou zijn in de meest weekhartige en wezenloze zin om te blijven geloven in de redelijkheid van de mens. Sinds het Manhattan-project en de opkomst van het nucleaire tijdperk met zijn vernietigingspotentieel, zijn wetenschap en technologie eveneens de oorzaak geworden van aanhoudende angsten omtrent ons hier en nu, in plaats van de sleutel tot toekomstige groei en vooruitgang te zijn.

Ik schets dit beeld niet om u neerslachtig of wanhopig te maken; noch is het zo - zoals sommige kwaadwillende critici hebben gesteld - dat ik getraumatiseerd ben door een teveel aan televisie. Wat wel het geval is, is dat ik toegewijd ben aan het denken *naast* mijn wereld, liever dan dat ik net doe of hij niet bestaat, of hoop dat hij vanzelf weer weg zal gaan. Ik ben noch voor de isolatie van de academische ivoren toren, noch voor de nostalgie naar een zogenaamd 'beter' verleden. Waar ik wel van overtuigd ben is dat wij historisch gedoemd zijn om ons verantwoordelijk te voelen voor onze geschiedenis, omdat wij als laat-twintigste-eeuwse personen degenen zijn die na het historisch faillissement van de belofte van de Verlichting komen. Verre van dat wij toegeven aan de klassieke klacht van de tiener: 'Dat heb ik weer, ik heb toch niet gevraagd om in deze tijd geboren te worden!', geloof ik dat onze tijd van ons allen een hernieuwde volwassenheid en een meer omvattend gevoel van onderlinge verbondenheid verlangt.

Of men onze hachelijke situatie 'postmodern', 'post-humanistisch' of 'neo-humanistisch' noemt, is van weinig belang. Wat echter wel van belang is, is ons gemeenschappelijk bewustzijn van wat het betekent om denkende wezens te zijn aan het eind van dit millennium. Het betekent dat we onszelf verantwoordelijk moeten maken voor de geschiedenis van onze cultuur zonder dat we onze kop in het zand steken, maar ook zonder dat we toegeven aan het relativisme, of dat typische yuppie-gevoel dat zegt: 'Goed dan, als het zo is, dan moet alles kunnen'.

Voor het feminisme is deze onderneming bijzonder relevant, omdat zij van invloed is op het begrijpen van het sekseverschil [ook wel 'sexuele differentie' genoemd], dat wil zeggen het definiëren van de vrouw als de 'ander' of de

'tweede sekse', hetgeen een specifiek kenmerk is van onze cultuur. In deze cultuur wordt mannelijkheid ook gelijkgesteld met het normale en is hij synoniem met subjectiviteit. Vandaar de standaard feministische grap ten koste van Descartes: 'Ik denk, dus *Hij* bestaat!' In een feministische analyse is 'differentie' een centraal concept in die zin dat het westerse denken altijd gefunctioneerd heeft via dualistische tegenstellingen - bijvoorbeeld tussen het mannelijke dat actief is en het vrouwelijke dat passief is - die sub-categorieën van 'anderen' creëren. In deze geschiedenis is 'differentie' toegekend aan relaties van overheersing en uitsluiting, waarbij 'verschillen van', 'minder dan' is gaan betekenen, oftewel *minder waard* zijn dan. Differentie is gekoloniseerd door machtsrelaties die haar tot minderwaardigheid reduceren; vervolgens heeft deze essentialistische en dodelijke bijbetekenissen verkregen, die hele categorieën van menselijke wezens gedevalueerd hebben tot 'anderen', en daarmee tot wegwerpartikel. Een wegwerpartikel zijn betekent dat je net zo menselijk maar net iets sterfelijker bent dan de eerste-klas subjecten.

Het geloof in de universele bruikbaarheid van de rede is ruw verstoord door de moderne geschiedenis

Als een kritisch denker, als een intellectueel grootgebracht in het geboortegolftijdperk van het nieuwe Europa, als een feministe toegewijd aan het vaststellen van sterke alternatieven, kies ik ervoor aansprakelijk te zijn voor dit aspect van mijn cultuur en mijn geschiedenis. Daarom wil ik door de differentie heen denken, door de knopen van macht en geweld heen die haar tocht naar suprematie in de Europese geest begeleid hebben. Deze notie is veel te waardevol en belangrijk om gereduceerd te worden tot een probleem van waarde-relativisme. Wat ik echter in plaats daarvan zou willen stellen is dat differentie de basis kan worden voor het uitwerken van alternatieve, positieve waarden. Vandaar dat ik de nadruk leg op de positiviteit van het verschil dat feministische vrouwen kunnen maken.

Waar ik me in de rest van mijn lezing op wil concentreren is het volgende. Als gevolg van mijn definitie van zowel feminisme als moderniteit, zouden we ons moeten richten op het radicaliseren van ons begrip van menselijke subjectiviteit zodat een tweeledig doel bereikt wordt: enerzijds om de medeplichtigheid tussen subjectiviteit en mannelijkheid te beëindigen en anderzijds om de differentie in te lijven als een positieve waarde in plaats van haar naar buiten toe te projecteren als teken van minderwaardigheid. Als eind-van-het-millennium feministen dienen wij het universele subject geheel te radicaliseren, niet alleen om 'hem' te verwijderen om plaats te maken voor 'haar'. Als een gevolg hiervan denk ik dat er heden ten dage niemand is die de vraag naar de crisis van het moderne subject kan stellen zonder daarbij ook de vraag naar de status van seksuele differentie, of gender aan de orde te stellen. Moderniteit en seksuele differentie omvatten elkaar als twee kanten van dezelfde medaille.

VOORBIJ HET DUALISME

Als men deze beweringen in de context plaatst van deze cultuur aan het eind van de eeuw, in een post-industrieel klimaat waar de enige constante de verandering is, dan wordt het duidelijk welke uitdaging er nu is voor zowel het feminisme als de filosofie, namelijk hoe adequaat na te denken en rekenschap te geven over veranderingen en veranderende situaties. Niet het comfort van statische waarheden dus, maar de prikkeling van het moeten doordenken van levende veranderingsprocessen. De verplichting om op een andere manier over onze historische situatie na te denken brengt het feminisme en de post-structuralistische filosofie bijeen

waar het gaat om de noodzaak tot het herdefinieren, heruitvinden en opnieuw vormgeven van het denkende subject. Dit resulteert in de onderneming om nieuwe denkbeelden te creëren die de plaats kunnen innemen van het klassieke stelsel van subject-representatie. De uitdaging voor het hedendaagse denken is het lef om zichzelf opnieuw uit te vinden.

Het zal u niet verrassen om te horen dat verandering geen geliefd of populair onderwerp is in het politieke klimaat van vandaag; of dat deze op veel universitaire faculteiten niet als belangrijk intellectueel thema wordt geaccepteerd. De jaren negentig zijn een zeer conservatieve periode, waarin noties van transformatie en verandering al te vaak van de aartsconservatieve politieke agenda worden weggedrukt, en beperkt worden tot meer privé of zelfs intieme ervaringsgebieden. Feministische spiritualiteit, in een variatie van alternatieve praktijken, is een gebied waar verandering een centraal vraagstuk is, en hoewel ik dit soort ervaringen hooglijk waardeer, vind ik het ook jammer dat de *mainstream* politiek zich heeft afgewend van de radicale nalatenschap die het project van transformatie is van de manier waarop wij leven en denken. In dit opzicht blijf ik een politieke radicaal.

Keren wij terug naar de filosofie. In enkele van mijn eerdere werken over de Franse postmodernisten heb ik mijn scepticisme geuit over het idee van een 'crisis' van het filosofische subject die plaatsvindt op hetzelfde moment als de historische verschijning van vrouwen en andere onderdrukte groepen als een politieke en theoretische macht. Ik heb echter ook gewezen op de relevantie en bruikbaarheid van de post-structuralistische kritiek op de taal van de metafysica. Van nog groter belang is hun poging om het denkende subject en het theoretische proces te herdefinieren.

Vanuit een feministisch perspectief is de poging tot het opnieuw vormgeven van de menselijke subjectiviteit echter verbonden met een veel meer gender-specifieke analyse, die ik hierboven reeds kort uiteengezet heb. De moedwillige spraakverwarring tussen subjectiviteit en mannelijkheid die ten koste gaat van vrouwen en vele 'anderen', is een diepgewortelde vorm van dualisme, die hoognodig

bekritiseerd dient te worden. Het systeem van symbolische representatie van het subject dat door het fallo-logocentrisme is opgezet, dat de interne logica van het patriarchaat is, is noch noodzakelijk in de zin van historisch onvermijdelijk zijn, noch rationeel in de zin van conceptueel noodzakelijk. Het is gewoon zo ontstaan, als het machtige fundament van een systeem waarin wij allen als man of als vrouw door bepaalde symbolische, semiotische en materiële condities geconstrueerd zijn.

In hun kritieken zijn feministen overgegaan van een verwerping van dit valse universele naar een non-dualistische kijk op alteriteit, en bevestigen zij de positieve waarde van verschillen om daarmee nieuwe kenmerken voor de definitie van vrouwelijke subjectiviteit te poneren. Het feminisme heeft een vorm van verzet ontwikkeld tegen de visie op subjectiviteit die rationaliteit als dominante modus poneert, ten gunste van de veelvoudigheid, de pluraliteit en de veelsoortigheid van de vertogen van vrouwen. Ik wil hieraan toevoegen dat, hoewel feminisme een zeer belangrijke, beredeneerde kritiek op de rationaliteit is, het niet de enige is. Zo zijn bepaalde vormen van radicaal humanisme en het anti-racistische denken ook bijzonder belangrijk. Tevens ben ik van mening dat het feminisme niet alleen maar filosofische tegen-categorieën probeert te vestigen. De kunst is om de onderdrukten niet in een nieuw ras van meesters - of meesteressen - te veranderen, maar eerder om het hele bouwwerk voor eens en altijd te transformeren.

In hun poging om het agressief tweeledige denkmodel van het patriarchale systeem te ondermijnen, hebben feministen hun ethische passie zo ver doorgevoerd dat zij geheel nieuwe intellectuele stijlen hebben ontwikkeld. Met het leggen van de nadruk op de stijl wil ik niet impliceren dat de vorm het enige belangrijke is, juist het tegendeel. Ik denk dat de propositionele inhoud van het feministische denken bijzonder hoog is. Wat ik wel bedoel is dat in het feministische denken vorm en inhoud niet eenvoudig gescheiden kunnen worden en deze eenheid is één van de kenmerken van de feministische stijl. Ik zou willen suggereren dat deze stijl een nieuw soort taalkundig nomadendom is die een verzameling van onderling verbonden 'gesitueerde geleerdheden' poneert.

NOMADISCHE STIJL

In tegenstelling tot de dogmatiek en zelf-seriositeit van het patriarchale denken zien feministen ideeën als mobiele, levendige entiteiten die zich verzetten tegen systemen en assimilatie in uitsluitende manieren van denken. Wat in het feministische denken op het spel staat is niet de verheerlijking van een vrouwelijke essentie, maar een radicale her-lezing van het subject. Feministische theoretici hebben patronen van denken ontwikkeld die nieuwe wegen voor bezinning openleggen en die ons in staat stellen te ontsnappen aan zowel algemene syntheses als

leerstellige ideologieën. Door dit te doen geven zij aan de discursieve praktijk en aan het denken een bewegingsvrijheid en een vitale kracht zoals deze zelden gekend hebben. Zij geven ideeën weer hun bewegingsvrijheid, hun vitale kracht en hun schoonheid terug. Het is vanwege dit dynamische, bezielende bestanddeel dat ik de term 'nomadisch' gebruik om deze feministische stijl te beschrijven. Nomadische subjecten zijn in staat de activiteit van het denken te bevrijden uit de greep van het fallocentrische dogmatisme; door hun toedoen krijgt het denken zijn vrijheid, zijn levendigheid, zijn schoonheid weer terug. Er is een sterk esthetische dimensie in de zoektocht naar alternatieve

nomadische figuraties. En de feministische theorie zoals ik die beoefen, geeft blijk van deze vreugdevolle nomadische kracht. Zoals de Amerikaanse feministe Nancy Miller stelt: 'Feminisme heeft een ritme, je kunt erop dansen!'

Een eerste kenmerk van deze stijl is trans-disciplinariteit; dat wil zeggen het overschrijden van de grenzen tussen disciplines zonder acht te slaan op de verticale, disciplinaire onderscheidingen die kennis organiseren. Deze manier van denken brengt een uitgebreid lenen uit diverse velden met zich mee: een zachtaardig stelen dat ideeën in staat stelt zich te bewegen van de ene discipline naar de andere. Claude Levi-Strauss noemde dit 'le bricolage'; Gilles Deleuze noemt het 'de-territorialisatie', of het nomade-worden van ideeën. Een belangrijke implicatie van dit eerste kenmerk is het element van risico dat in de intellectuele activiteit geïntroduceerd wordt. Nomadisch denken is een meer gedurfde, gewaagde vorm van intelligentie, die vrijer en oneerbiediger is dan de gevestigde normen. Het is volgens mij voor feministen bijzonder belangrijk om te ontsnappen aan de patronen van mannelijke identificatie die de theorie van hen vraagt, om uit de verlamdende structuren van een uitsluitend academische stijl te stappen. Het nomadendom is een uitnodiging om ons te de-identificeren van het vastgeroeste fallo-logocentrische monologisme van het filosofische denken. Ook een uitnodiging om te beginnen met het cultiveren van de kunst van trouweloosheid, of liever die vorm van gezonde respectloosheid voor zowel academische als intellectuele conventies die ingesteld en gepropageerd was door de tweede feministische golf. Waarlijke avonturiersters in het veld van de theorie, vertonen zij opmerkelijk acrobatische talenten terwijl zij mentale wegen door de leegte traceren zonder ten prooi te vallen aan de zwaartekracht.

Een tweede belangrijk kenmerk van de nomadische stijl is de vermenging van verschillende manieren van spreken. Als ik schrijf, bijvoorbeeld, probeer ik altijd het theoretische met het poëtische of het lyrische te vermengen. Deze verschuivingen in mijn spreken zijn een manier om me te verzetten tegen de trekkracht van de kant en klare academische stijl. Ik moet toegeven dat, in de filosofische scholen waar ik opgeleid ben, een zekere oneerbiedigheid voor stijl over het algemeen werd opgevat

als een teken van 'seriositeit', of zelfs van 'wetenschappelijkheid'. Alsof mooi schrijven de uitdrukking zou zijn van een 'zachte', dat wil zeggen een niet-wetenschappelijke geest. Alsof we emoties zouden kunnen scheiden van de werking van de geest. Alsof taal de ruimte biedt voor zulke onderscheidingen. Ik denk dat de functionele stijl waarin zoveel onderzoek in de sociale en menswetenschappen is geschreven een grote nederlaag voor het intellectuele leven is: dat zoveel vrouwen in de valkuil van de functionele stijl vallen verontrust mij zeer. Ik zou veel liever mijn theorieën fictionaliseren, mijn ficties theoretiseren en filosofie bedrijven als een vorm van conceptuele creativiteit.

Onze tijd vraagt van ons allen een meer omvattend gevoel van onderlinge verbondenheid

Feministisch nomadisch denken impliceert dat denken niet zozeer een theoretische zaak is als wel een manier van zijn. Het is een manier van bestaan die uitdrukking geeft aan de creatieve, positieve kracht van de mens. Daaruit volgt dat iedere poging om het denken te vervreemden van deze creatieve kracht, de onderwerping van de activiteit van het denken aan negatieve impulsen, voor feministen een verminking van de menselijke geest inhoudt. Als gevolg hiervan blijkt dat kritiek, oftewel het 'reactieve' moment van lezen en tekstueel commentaar leveren en schepping, of het 'actieve' moment van productie, onontwaarbaar verstrengeld zijn, waardoor het onmogelijk wordt te zeggen waar fictie begint en 'zuivere' theorie ophoudt.

Het vermengen van het lyrische met het theoretische geeft mij bovendien de gelegenheid ruimte te maken voor de stemmen van andere vrouwen, meestal via citaten (die ik helaas vanavond niet kan gebruiken). Hierbij wordt echter aangenomen dat, alhoewel vrouwen samen kunnen en willen handelen, ze op geen enkele manier *hetzelfde* zijn. In dit verband is het idee van een politiek van lokatie zeer belangrijk. Dit idee, dat door Adrienne Rich ontwikkeld is tot een theorie van erkenning van de veelvoudige verschillen tussen vrouwen, benadrukt hoe belangrijk het is om algemene uitspraken over alle vrouwen te verwerpen en in plaats daarvan te proberen zo bewust mogelijk te zijn vanwaar men spreekt. Attent zijn op de gesitueerdheid in tegenstelling tot de universalistische aard van uitspraken is het belangrijkste uitgangspunt. In politieke toepassingen bepaalt de politiek van lokatie de benadering van tijd en geschiedenis. Het besef van lokatie heeft voor mij te maken met contra-geheugen, of met het ontwikkelen van alternatieve genealogieën. Met andere woorden betekent het dat het meer verschil maakt om het historisch geheugen van onderdrukking of uitsluiting te hebben, zoals het geval is bij vrouwen, dan louter het empirisch referent te zijn van een dominante groep, zoals mannen.

De vele stemmen van andere vrouwen in de tekst zijn ook een manier om de subtiliteit en theoretische relevantie van de intelligentie van vrouwen te prijzen. Ik wil terugvorderen wat vrouwen, ondanks de strijd lustige tegenwerking van gevestigde instituties, aan het leven van de geest hebben geboden. Ik zie dit als een belangrijke stap

in het proces van het vestigen van vrouwelijke genealogieën als gedeelde discursieve en politieke praktijken. Voor mij zijn genealogieën vormen van contra-geheugen, dat wil zeggen ruimtes van mentaal verzet tegen dominante vormen van denken.

Het nomadische bewustzijn is verwant aan wat Foucault het contra-geheugen noemt. Het is een vorm van weerstand bieden aan assimilatie of homologatie in

dominante manieren om het zelf te representeren. Feministen - of andere kritische intellectuelen zoals het nomadische subject - zijn diegenen die vergeten zijn onrechtvaardigheid en symbolische armoede te vergeten: hun geheugen is tot actie aangespoord tegen dominante

opinies; zij voeren een rebellie van onderworpen kennis op.

Ik geloof dat er veel aanwezig is in de culturen van vrouwen dat behandeld moet worden als een speciale vorm van contra-geheugen, of als het verhaal van een zeer bijzondere reis. Het moet bewaard worden als een bron van rijkdom en inspiratie. De culturen van vrouwen zijn vele en rijk geschakeerd: zoals de tuin van onze moeders, zo schitterend geprezen door Alice Walker; of de recepten en kookboeken van onze moeders, zo geestig gekarikaturiseerd door Gertrude Stein, of, heel eenvoudig, onze moeders stilte. In de teksten die ik schrijf is het spelen met verschillende stemmen een manier om de weg naar deze andere genealogieën open te houden, het is een manier om met mijn moeders stilte te spreken, terwijl ik triomfantelijk de magistrale positie van belangrijkste spreker bekleed.

Deze veelvoudigheid van stemmen die verbonden zijn met feministische genealogieën en met andere aspecten van de culturen van vrouwen die zich niet makkelijk laten vertalen in overheersende vertogen, is voor mij de perfecte illustratie voor een ander filosofisch punt. Namelijk dat 'Ik' niet één is, maar veel verschillende aspecten, facetten en ervaringsniveaus die bijeengehouden worden door het geheugen, dat wil zeggen door het opnieuw bezoeken van plaatsen waar men reeds geweest is. Identiteit is een terugblikkend en complex begrip, niet een voorafgegeven rationele entiteit. De nomadische stijl gaat over verplaatsingen en overgangen zonder voorafbepaalde doelen of verloren thuislanden. Waar het voor de nomade om draait is het gaan, de mogelijkheid om te kunnen inpakken en te vertrekken. Het reisdoel is tamelijk onbelangrijk; het is de reis die telt, en de reis gaat geheel over het vertellen van verhalen en het opnieuw bezoeken van plaatsen waar men eerder geweest is. Aangezien de nomade vaste routes heeft, komt z/hij steeds terug, met een ongelofelijke regelmaat.

Dit idee van het niet-centraal zijn van het 'Ik' is cruciaal voor het postmoderne denken. Vraag het maar aan een willekeurige vrouw echter, en ik durf te wedden dat zij dit een zeer banale en bekende notie vindt. Natuurlijk is het 'Ik' niet de koning van de schepping! Natuurlijk is het geloof in de uniciteit van het zelf een vorm van transcendent narcisme die zo typerend is voor mannelijke

trots! Natuurlijk is het zelf een verzameling van beelden: fragmenten van hoop en begerte, van geleefde en half-vergeven emoties. Het geheugen bestaat uit weglatingen; identiteit is een achterwaartse reis langs plaatsen waar we al geweest zijn.

Dit is de reden, terwijl geleerde mannen het volledige 'Ik' van het cartesiaanse subiect uitvonden, waarom zo veel vrouwen die nooit het recht op

een opleiding hebben gehad doorgingen met hun serieuze denken terwijl zij iets anders deden, meestal het huishouden. Ik denk dat de grote ruimte van vrouwelijke creativiteit bestaat uit al die ruimtes waar saai klujs worden gedaan, vooral het afwassen of het strijken van kleren. Het is in die momenten van half-bewustzijn dat het

denken het scherpst is en het innerlijke geestelijke landschap het meest helder. Op zulke tijden is de geest onderweg tussen verschillende dingen; hij drijft rond, is niet scherpgesteld en toch bijzonder aanwezig. Dit is een nomadische staat van onderbroken aanwezigheid. Virginia Woolf wist dit, evenals vele van de mystici. Hieruit trek ik twee conclusies: ten eerste dat het nomadische denken een vorm van geestelijke associatie is die de meesten van ons bekend is, hoewel we het misschien anders noemen, en ten tweede, dat er voldoende bewijs is om te stellen dat, als het niet-centraal zijn van het 'Ik' centraal is voor het postmodernisme, vrouwen sinds het begin der tijden postmodern zijn geweest!

DE NOMADE ALS VEELTALIGE

Tot slot, en niet in het minst, is het nomadendom dat ik als intellectuele en theoretische optie verdeeld ook een existentiële omstandigheid die mijn eigen multi-culturele situatie - als een migrant die een nomade is geworden - weerspiegelt. Mijn eigen werk als een denker kent geen moedertaal, alleen maar een openvolging van vertalingen, verplaatsingen en aanpassingen aan veranderende omstandigheden.

Ik ben geboren in Italië, en wel in dat gedeelte van het Noordoosten dat de Venetianen in de dertiende eeuw gekoloniseerd hebben. Venetië is gevormd onder het teken van het nomadisme, toen de lokale bewoners over het water vluchtten voor Attila de Hun en zijn machtige oostelijke krijgers. Dit zou een gestage stroom van wereldreizigers opleveren, waarvan de bekendste, Marco

die zich voortdurend tussen de talen in beweegt. opmerking altijd bijzonder passend gevonden bij iemand begrijpen van een woord is *wie* de baas is. Ik heb deze Dumpty ons eraan dat het enige dat echt telt in het weg te gaan. In Alice in Wonderland, herinnert Humpty Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Als een veeltalige is de nomade een persoon die tussen de talen in leeft, en als zodanig is hij/zij een specialist op het gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

Woorden hebben de neiging niet stil te staan, hun eigen gebied van de verraderlijkheid van de taal, van iedere taal.

De uitdaging voor het hedendaagse denken is het lief om zichzelf opnieuw uit te vinden

Polo, nog steeds voortleef als een van de grootste ontcijferaars van buitenlandse tekens. Ik ben vervolgens opgegroeid in de poly-culturele wereldsteden van Australië, net voordat de trend van 'multiculturelisme' ontstond. Contacten tussen migranten en aboriginals werden niet aangemoedigd. Er bestond in feite helemaal geen contact met de aboriginale-cultuur, zelfs niet in de ghettos van de binnestad. Maar het wegmoeffen van de aanwezigheid van de aboriginals en het door de Australische cultuur verzwingen van racisme, klasse-gelaaagdheid, koloniale nostalgie en de benarde toestand van de aboriginals kwam op mij over als een constant, onuitgesproken teken van innerlijke verwarring binnen de Australische geest en manier van leven. Ik voelde mij erdoor verscheurd en intellectueel onbehaaglijk.

Aangezien culturele identiteit uitwendig en terugblikkend is, was het meest directe effect van mijn Australische ervaring de ontdekking hoe Europees ik dan wel was: veel meer dan een simpele notie of een enkele ervaring. Vergelijken met de aboriginals was ik niet alleen een witte immigrant, maar was ik ook gebroken wit (een 'bruinjoekel', of een 'spaghettivore') vergeleken met de Angelsaksische minderheid die het land bestuurde. Hoe in zo'n geval het juiste te doen? Het was door mijn verzet tegen de Australische psyche en culturele identiteit dat ik, vaak ten koste van mijzelf, erachter kwam dat ik - inderdaad - een Europeaan ben. Ik vraag mij vaak af of dit besef ook zo doordringend was geweest als ik niet door migratie de ervaring had gehad van een verlies van mijn Europese wortels. Kan culturele identiteit uit een interne dynamiek tevoorschijn komen, of is het altijd uitwendig, dat wil zeggen oppositioneel? Wat nu zeker is, is dat de term 'Europees' in mijn oren altijd een begrip is dat bol staat van tegenstellingen die mij voortdurend verlieiden en gek maken. 'Europees' is voor mij nauw verbonden met zaken als culturele vermengingen en inter-culturele conflicten; het staat voor fysieke mobiliteit door cindeloze golven van migratie, en voor een speciaal soort historisch geheugen dat, hozeer het zich ook van het kolonialisme bewust is, niet makkelijk de aanspraken van een post-koloniale situatie kan delen.

Vervolgens verplaatste ik mij in en uit het Italiaans, Frans en Engels (in zijn Britse, Australische, Amerikaanse en veranderende gradaties van hybridisatie. Zelfs toen ik voor het Engels als belangrijkste middel van uitdrukking koos, resulteerde dit slechts in een heel netwerk van Engelse dialecten: 'Italo-Australisch', 'Frengeis', 'New Yorkees-Parijs-baragoens', 'Nedengels' en vele anderen. Met mijn verhuizing naar Nederland in 1988 vestigde dit veranderende landschap zich in een levensstijl die gebaseerd is op de duurzaamheid van tijdelijke regelingen en het comfort van toevallige fundamenteën.

In de loop der jaren heb ik een grote fascinatie ontwikkeld voor eentalige mensen: zij die geboren zijn in een symbolisch systeem van een taal die de hunne zal blijven voor de rest van hun leven; mensen die zich comfortabel genesteld hebben in de illusie van vertrouwdheid die hun 'moedertaal' hen geeft. In een mengeling van afgunst en laatdunkendheid denk ik met dankbaarheid aan Lacans visie op het subject die mijn diepste gevoelens hierover bevestigen. De psychoanalyse van Lacan laat ons zien dat er niet zoiets bestaat als een moedertaal, dat alle talen de naam van de vader dragen en getekend zijn door diens register. Psychoanalyse leert ons ook het onherstelbare verlies van het gevoel van bestendige oorsprong die het aanleren van taal, iedere taal, met zich meebrengt.

Identiteit is een achterwaartse reis langs plaatsen waar we al geweest zijn

Omtrent subjectiviteit heb ik zowel troost als intellectuele steun gevonden in het werk van Foucault. Hij stelt dat de opbouw van het kwetsbare, gespleten subject van de post-metafysische tijd in feite een proces is van de culturele codering van bepaalde rollen en handelingen als betekenisvol, acceptabel, normaal en wenselijk. Met andere woorden, iemand wordt een subject door een stelsel van verboden en goedkeuringen, die de subjectiviteit inslijpen in een kern van macht. Het subject is daarom een stapel gefragmenteerde onderdelen die bij elkaar worden gehouden door de symbolische lijm die de gehechtheid aan, of de identificatie met, de fallologocentrische symboliek is. Een hoop rommel, die zichzelf het centrum van schepping noemt; een kluwen begerend en trillend vlees, dat zichzelf naar de top van een majestueus bewustzijn projecteert. Ik word geraakt door het geweld van het gebaar dat het gefragmenteerde zelf met de performatieve illusie van eenheid, heerschappij, de eigen doorzichtigheid verbindt. Ik ben verbaasd over de beangstigende stomiteit van die illusie van eenheid, en over zijn onbegrijpelijke kracht. Misschien zie ik mijzelf alleen maar als structureel ontheemde, tussen verschillende talen in, en vind ik in het poststructuralistische denken een adequate conceptuele representatie van de toestand die ik door en door ken als mijn eigen staat van zijn.

En toch blijft het politieke verzet tegen de illusie van eenheid en metafysische aanwezigheid een belangrijke prioriteit. Overal om ons heen, in deze cultuur aan het eind van het millennium, blijft het geloof in de belangrijkheid, de van God gegeven seriositeit en de funderende waarde van de moedertaal bijzonder sterk. In dit nieuwe Europa dat getuige is van al zijn oude problemen, in een golf van moordzuchtige terugkeer van de onderdrukten, in dit ethno-centrische fort, is het concept van de moedertaal sterker dan ooit. Het voedt zich aan het vernieuwde en verhevigde gevoel van nationalisme, regionalisme en lokalisme dat dit specifieke moment in onze geschiedenis kenmerkt.

De veeltalige overziet deze situatie met een zo groot mogelijke kritische distantie; een persoon die onderweg is

tussen de talen, noch hier noch daar, heeft de mogelijkheid van een gezond scepticisme ten aanzien van bestendige identiteiten en moedertalen. In dit opzicht is de veeltalige een variant op het thema van het kritische, nomadische bewustzijn: het tussen-de-talen-zijn biedt een voordeelspositie om identiteiten de deconstrueren. Zoals de Vietnamees-Californische feministe Trinh T. Minh-ha laat zien, heeft multiculturalisme ons niet veel te bieden als het

alleen maar begrepen wordt als een verschil *tussen* culturen. Het moet juist gezien worden als een verschil *binnen* dezelfde cultuur, en dus binnen ieder zelf.

Dit wil echter niet zeggen dat alle meertalige mensen automatisch behept zijn met een nomadisch

bewustzijn. Integendeel, de nadruk op de heiligheid van de 'moedertaal', een soort nostalgie voor de plaats van de culturele origine - meestal meer denkbeeldig dan reëel - neigt veel sterker te zijn bij mensen die vele talen spreken of in een multiculturele omgeving leven. Is het vanwege hun moedertaal dat vrouwen in Bosni-Herzegovina en Kroatië systematisch verkracht en vastgehouden worden in voortplantings-concentratiekampen? Is gedwongen moederschap door groepsverkrachting de prijs die betaald moet worden voor het spreken van de 'verkeerde' moedertaal? Is niet ieder beroep op de 'juiste' moedertaal de kiem van terreur, fascisme of wanhoop? Is het omdat de veeltalige een soort zachte promiscuïteit bedrijft met verschillende taalkundige fundamenteën, dat h/zij reeds lange tijd de idee van taalkundige of etnische zuiverheid heeft opgegeven?

Er zijn geen moedertalen, alleen maar taalkundige plekken die als uitgangspunt dienen. De veeltalige is zich ervan bewust dat taal niet alleen of juist niet het communicatiemiddel is, maar een plaats voor symbolische uitwisseling die ons allen verbindt in een ragfijn maar toch werkbaar web van bemiddelde misverstanden dat wij beschaving noemen. Sinds Freud en Nietzsche heeft de westerse filosofie gesteld dat betekenis niet samenvalt met bewustzijn, dat er een niet-bewust fundament is voor het merendeel van onze handelingen: het *cogito ergo sum* is de obsessie van het westen, zijn ondergang, zijn dwaasheid. Niemand is meester in zijn eigen huis. *Desidero ergo sum* is een meer getrouwe voorstelling van het proces van betekenisverlening.

Veel hedendaagse kritische denkers⁴ rekenen op het affectieve als een kracht die ons kan bevrijden van heersende denkgewoontes. Affectiviteit staat in dit schema voor het voorbewuste en voor het voor-redenerende. Begeerte is niet alleen onbewust, maar zij blijft ongedacht in het centrum van ons denken, omdat 'het ongedachte' juist datgene is wat de activiteit van ons denken op gang houdt. Onze begeerte is datgene wat ons ontwijkt, terwijl zij ons tegelijkertijd voortbeweegt. Als enige aanwijzing voor *wie* we zijn laat de begeerte de sporen na van waar we al geweest zijn, oftewel, wat we al niet meer zijn. Identiteit is een terugblikkende notie.

De veeltalige als een nomade tussen-de-talen rekent op het

affectieve als zijn/haar steun; h/zij weet hoe sporen te vertrouwen en hoe zich te verzetten tegen de innesteling in één heersende visie op identiteit. De identiteit van de nomade is een kaart van waar h/zij reeds geweest is: h/zij kan deze altijd achteraf reconstrueren, als een serie stappen in een routebeschrijving. Maar er is geen triomfantelijk cogito dat de contingentie van het zelf overziet: de nomade staat voor beweegbare diversiteit; de identiteit van de nomade is een inventaris van sporen. Als ik een autobiografie zou schrijven, dan zou het een zelfportret van een gemeenschap zijn. De sleutel tot het begrijpen van veelvoudige identiteit is begeerte, dat wil zeggen onbewuste processen. Psychoanalyse - als een filosofie van de begeerte - is ook een theorie van culturele macht. De waarheid van het subject ligt altijd tussen het zelf en de samenleving in. De waarheid is dat je vanaf het moment van geboorte je oorsprong verloren hebt. Gegeven het feit dat taal het middel en de plaats van samenstelling van het subject is, dan volgt dat zij [taal] ook het cumulatieve symbolische kapitaal van onze cultuur is. De samenstelling van het subject is geen kwestie van een 'internalisering' van gegeven codes, maar een proces van onderhandeling met taal, dat wil zeggen met verschillende niveaus van sedimentatie en verschillende registers van het spreken.

De veeltalige weet ook door en door wat De Saussure ons geleerd heeft: dat de verbinding tussen linguïstische tekens willekeurig is. De willekeurigheid van taal, die ervaren wordt door de verschillende talen, is genoeg om iemand tot relativistische wanhoop te drijven. Zo wordt de veeltalige het prototype van het postmoderne sprekende subject: geraakt door het gek-makende, fulminerende inzicht in de willekeurigheid van linguïstische betekenissen, terwijl h/zij tegelijkertijd ook weerstand biedt aan de vrije val in het cynisme. Zoals de Noors-Australische feministe Sneja Gunew stelde in haar inleiding op een bloemlezing van Australische migrantenschrijvers van niet-Engelssprekende afkomst: 'Paradoxaal genoeg zijn het talen die ons spreken. Vraag het maar aan een willekeurige migrant'.⁵ Mijn ervaring als veeltalige heeft me geleerd de moed te hebben om deze willekeurigheid onder ogen te zien en toch niet zo snel de conclusie te trekken dat alles mogelijk is, dat willekeurig niet synoniem is met absurd en meerwaardigheid niet met anarchie. In sommige opzichten heeft mijn meertaligheid de noodzaak tot een ethiek aan mij opgedrongen die de vele taal-verschuivingen en culturele lokaties zou overleven en die mij 'getrouw aan mijzelf' zou maken, hoewel het onderhavige zelf niets meer is dan een complexe verzameling van fragmenten. Ik heb mij getraind om te zien dat de onderlinge uitwisselbaarheid van tekens geen middeleeuwse dodendans is, maar een patroon van bewerkte herhalingen. Dat men de complexiteit moet respecteren, niet erin verdrinken. En zo kan de veeltalige een ethisch wezen worden die de complexiteit confronteert en toch het relativisme vermijdt.

Mijn levensstijl is gebaseerd op de duurzaamheid van tijdelijke regelingen en het comfort van toevallige fundamenten

De nomade staat niet voor thuisloosheid of gedwongen ontheemd zijn. Het is eerder een vormgeving van het soort subject dat alle ideeën, hunkering of nostalgie naar onveranderlijkheid heeft losgelaten. Het drukt de begeerte uit naar een identiteit die opgebouwd is uit overgangen, opeenvolgende verschuivingen en gecoördineerde veranderingen, zonder essentiële eenheid. Ik zie de nomade als het prototype van de 'man of vrouw met ideeën'.⁶

Zoals Deleuze het uitdrukt: 'Het gaat de intellectuele nomade om het overschrijden van grenzen, de daad van het gaan, onafhankelijk van het doel.'

THEORETISCH NOMADENDOM

Het nieuwe feministische nomadische subject combineert eigenschappen die doorgaans als tegengesteld gezien worden, namelijk het hebben van een gevoel van identiteit dat niet gebaseerd is op onveranderlijkheid, maar op toevalligheid. Het nomadisch bewustzijn combineert samenhang met mobiliteit. Zijn doel is om de eenheid van het subject opnieuw door te denken zonder te refereren aan naturalistische overtuigingen, zonder dualistische opposities, maar in plaats daarvan lichaam en geest in een nieuw geheel van intensieve en vaak onovergankelijke overgangen te verbinden.

De taak van de feministe is hoe de culturele diversiteit van de intellectuele en politieke gewoontes van vrouwen te respecteren zonder te vervallen in relativisme of politieke wanhoop. Relativisme is een valkuil in die zin dat het de mogelijkheden voor potentiële inter-allianties of politieke coalities vermindert. De uitdaging voor in het bijzonder feministische nomaden is, hoe zij het uit veel lagen bestaande, multiculturele perspectief kunnen verenigen met respect en verantwoordelijkheid voor hun gender. Nomadisch denken is de onderneming die bestaat uit het in verschillende beelden of representaties uitdrukken van dit soort gedecentreerde subjectiviteit.

Het nomadische subject is een mythe, of een politieke fictie, die mij in staat stelt gevestigde categorieën en ervaringsniveaus te doordenken en te overschrijden, grenzen te doen vervagen zonder bruggen te verbranden. Terwijl ik als historisch bewijs de neergang van vaste identiteiten neem, is de keus voor deze vormgeving de vertaling van mijn wens om de politieke werking te onderzoeken en te legitimeren. Impliciet in de keus voor deze vormgeving is het geloof in de kracht en relevantie van de verbeelding, van het maken van mythes, als een manier om uit de politieke en intellectuele stilstand van deze postmoderne tijd te stappen. Politieke ficties kunnen hier en nu misschien effectiever zijn dan theoretische systemen. De keus voor een iconoclastische, mythische figuur als het nomadische subject is dan ook een beweging tegen de vastgeroeste en conventionele aard van het theoretische, in het bijzonder het filosofische denken in. Het nomadendom is derhalve ook een teken van wantrouwen in de mogelijkheid van de

theoretische taal om zich te ontdoen van de fundamenteën van macht waarop zij rust. Filosofie als manier van denken is niet-nomadisch in die zin dat het mechanismen van uitsluiting en overheersing nodig heeft als onderdeel van haar gangbare praktijk. Filosofie creëert zichzelf net zozeer door wat zij uitsluit als door wat zij bevestigt. Ik twijfel daarom aan de theoretische capaciteit, nog afgezien van de morele en politieke bereidheid, van het theoretische vertoog om te handelen op een niet-overheersende, niet-uitsluitende manier.

Ik reik hier het beeld aan van 'nomadische subjecten' als een vormgeving van een bewustzijnstoestand. Hoewel het geïnspireerd is door de ervaringen van volkeren en culturen die letterlijk nomadisch zijn, verwijst het onderhavige nomadendom hier naar het soort kritische bewustzijn dat zich verzet tegen enige insetting in sociaal gecodeerde patronen van denken en gedrag. Niet alle nomaden zijn wereldreizigers; de beste reizen kunnen soms plaatsvinden zonder het huis fysiek te verlaten. Het is de ontduiking van bestaande conventies die de nomadische staat kenmerkt, niet de letterlijke daad van het reizen. Nomadische verschuivingen zijn daarom een creatief soort wording; het zijn performatieve metaforen die ruimte bieden aan anders onwaarschijnlijke ontmoetingen en onverwachte bronnen van ervaring en daarom ook van kennis.

Het vergankelijke leven van een nomade betekent niet dat men geen noodzakelijk stabiele en geruststellende bases voor de identiteit kan of wil creëren waardoor men in staat is in een gemeenschap te kunnen functioneren. Nomadisch bewustzijn bestaat eerder uit het helemaal geen identiteit voor vast aannemen; de nomade is alleen maar onderweg; h/zij maakt die noodzakelijk gesitueerde connecties die hem/haar kunnen helpen te overleven, maar h/zij neemt nooit volledig de beperkingen van één nationale, vastgelegde identiteit aan. De nomade heeft geen paspoort, of heeft er te veel.

Dit idee van onderweg zijn, van het doorkruisen van verschillende soorten en niveaus van identiteit, is geen manier om de confrontatie met de echte, ideologische en sociale beperkingen waaronder men moet handelen te ontwijken. Juist het tegendeel. Het nomadisch bewustzijn drukt een manier uit om met deze beperkingen om te gaan. Het legt de nadruk op de historische neergang van het idee dat politieke macht en effectieve sociale kritiek bestendige en stevige fundamenteën als noodzakelijke voorwaarde hebben. Postmodern nomadisch feminisme stelt dat men niet in een of ander substantief beeld van het subject gevestigd hoeft te zijn om politiek bewust te zijn, of om weloverwogen of kritische keuzen te kunnen maken. Nomadisch feminisme gaat zelfs nog een stap verder en stelt dat de politieke werking te maken heeft met de capaciteit om de illusie van ontologische fundamenteën te ontmaskeren. Zoals Judith Butler het stelde: 'Wat wij moeten doen, is ons afvragen wat de theoretische nadruk

op bestendige fundamenteën ons toestaat om te denken, en wat deze precies uitsluit en verhindert'.⁷ Vanuit een nomadisch perspectief is het politieke een vorm van interventie die te maken heeft met de mogelijkheid om veelvoudige verbindingen te leggen. Wat hier politiek aan is, is precies dit bewustzijn van de gefragmenteerde, inherent op macht gebaseerde opbouw van het subject.

Is niet ieder beroep op de 'juiste' moedertaal de kiem van terreur, fascisme of wanhoop?

In mijn beoordeling is één van de centrale punten die op het spel staan in deze onderneming hoe historiciteit, en daarom ook werking, verenigd kunnen worden met de (onbewuste) wens tot verandering. De moeilijkste taak is het samenvoegen van de wil tot verandering met de begeerte naar het nieuwe, hetgeen de constructie

van nieuwe begerende subjecten impliceert.

Deze moeilijkheid is te wijten aan het feit dat innerlijke, psychische of onbewuste structuren allesbehalve makkelijk te veranderen zijn door wilskracht alleen. De ervaring heeft ons geleerd dat de pijn die ontstaat door veranderings- en transformatieprocessen herkend en gerespecteerd dient te worden. Diepte-transformaties zijn even pijnlijk als langzaam. Als (vrouwelijke) feministen een effectieve politiek willen voeren, dan zullen ze het onderscheid in gedachte moeten houden tussen het niveau van weloverwogen politieke keuzen en dat van onbewuste begeerten; bovendien moeten zij proberen om strategieën te ontwikkelen die rekening houden met de complexiteit van beide.

Zowel de begeerte laten samenvallen met de wil, als het belang van de een boven de ander plaatsen zijn beide even inadequate bewegingen. Ik vind dat ieder niveau in zijn complexiteit gerespecteerd moet worden, maar daartussen dienen overgangs- en overlappingspunten te worden ontwikkeld. Er bestaat geen kortere weg door het onderbewuste. De vrouwen die zichzelf proberen te bedotten, spelen met vuur. Ik noem de 'ethiek van seksuele differentie' - ik pas hier het concept aan dat door Lucy Irigaray is voorgesteld - een feministisch nomadisch project dat interne tegenstellingen toestaat en dat probeert te onderhandelen tussen onbewuste structuren van begeerte en bewuste politieke keuzen. In deze context is feminisme een vorm van bewustzijn van complexiteit. In zoverre het tegenstellingen en gebreken toestaat, is het ook een echt bevrijdende innerlijke ervaring.

Resumerend zou ik zeggen dat het spreken 'als een feministische vrouw' niet refereert aan één dogmatisch kader, maar eerder aan een knoop van onderling verbonden vragen die zich in verschillende registers en op verschillende lagen en niveaus van het zelf afspelen. Feminisme als een sprekende houding, en dus ook als een theorie van het subject, is qua houding minder ideologisch dan epistemologisch.

De taak waar de nomadische feministen voor staan houdt ook het doorwerken van de voorraad verzamelde beelden, concepten en representaties van vrouwen in, en van vrouwelijke identiteit, zoals die door onze cultuur

gecodificeerd zijn. Het is een heel repertoire aan geregleerde ficties dat de neiging heeft ons vast te pinnen op verwachtingen die van buitenaf en door iemand anders zijn opgelegd. Vrouwen lopen altijd het gevaar om verstrikt te raken in de Medusa-achtige blik van het eeuwig of essentieel vrouwelijke. Het is een essentieel onderdeel van feministisch bewustzijn om een nomadische reis door deze beelden te maken zodat de alternatieve representaties van de vrouwen die we zijn kunnen worden bekrachtigd.

Eenvoudiger gesteld, en in de voetsporen van Nietzsche, Deleuze en Irigaray, geloof ik niet dat veranderingen en transformaties - zoals een nieuw symbolisch systeem voor vrouwen - via pure wilskracht gecreëerd kunnen worden. De manier om de psychische realiteit te veranderen is niet door opzettelijke naamsverandering; op zijn best is dit een extreme vorm van narcisme, op zijn slechtst is het het melancholieke gezicht van het solipsisme.

Zoals men geleidelijk laag voor laag een ui schilt, zo moet ook het bereiken van verandering verdiend worden door het zorgvuldig doorwerken van het belichaamde zelf. Het is de metabolische vertering van het oude die het nieuwe kan verwekken. Het verschil is niet het effect van wilskracht, maar het resultaat van eindeloos veel herhalingen. Hiervoor zijn positiewijzigingen en verschuivingen nodig: nomadische bewegingen.

Net zoals nieuwe taal geboren wordt uit geduldige herhalingen, zorg en regelmatige contacten met het oude, zo is ook de geschiedenis geen vierbaansweg, maar een onderbroken lijn waar vooruitgang vaak bereikt wordt door draaien en kronkelen, herhalen en teruggaan. Geschiedenis als herhaling is een genealogische cyclus, het voorzichtig schiften van oude begrippen om ze te verbeteren, ze minder regulerend te maken, ze meer schoonheid te geven. Doelgericht verordende historische 'vooruitgang' in de achttiende-eeuwse zin is misschien niet meer voor ons beschikbaar als historische optie, maar dat wil niet zeggen dat er helemaal geen vooruitgang meer mogelijk is en dat het nihilisme om de hoek ligt. Walter Benjamin⁸ waarschuwde ons dat de engel der geschiedenis zich voortbeweegt door achterstevoren naar een toekomst te lopen die h/zij noch kent, noch voorspelt. Struikelend op weg naar een nieuwe tijd, zijn wij allen als de engel van Benjamin, met hoop en ontzetting achteruitlopend naar een toekomst die we net zozeer begeren als vrezen.

Utrecht, 6 december 1993

© Stichting Socrates
Vertaling: Gert van Dijk/Diane Ricketts

Als ik een autobiografie zou schrijven, dan zou het een groepsportret van een gemeenschap zijn

NOTEN

1 Ik gebruik de ogenschijnlijk paradoxale notie van het rationele geweld op de manier zoals die is gesuggereerd door Jessica Benjamin in: The Bonds of Love (Pantheon, New York 1988). Uitgaande van het werk van de Frankfurter Schule, suggereert Benjamin dat er in het Westen een speciale band bestaat tussen rationaliteit en het gebruik van geweld en dat beide van invloed zijn op de constructie van mannelijkheid.

2 Lewis Carroll, Alice in Wonderland, Puffin Books, Harmondsworth, 1997.

3 Er is sindsdien veel gebeurd met het activisme van de aboriginals en het Australische kritische bewustzijn. Australische

feministen hebben hier een belangrijke rol in gespeeld. Zie bijvoorbeeld de analyse van Maeghan Morris van de speelfilm 'Crocodile Dundee' in: The Pirate's Fiancée, Londen, Verso, 1988.

4 Gilles Deleuze & Felix Guattari, Anti-Oedipe, Parijs, Minuit 1974; Engelse vertaling: Anti-Oedipus, Londen, Athlone, 1984; zie ook Gilles Deleuze, 'La Pensée Nomade', in: Nietzsche Aujourd'hui, Parijs, Union Générale d'édition, 1973; Engelse vertaling: 'Nomad Thought', in: David B. Allison (ed.), The New Nietzsche. Contemporary Styles of Interpretation, Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 1985. Van Lucy Irigaray zie: Speculum. De l'autre femme, Parijs, Minuit, 1974; Engelse vertaling: Speculum of the Other Woman, Ithaca, Cornell University Press, 1985.

5 Sneja Gunew, 'Discourses of otherness', in: Displacements: Migrant Story-Tellers, Melbourne, Deakin University, 1982, p.1.

6 Dale Spender, Women of ideas and what men have done to them, Londen, The Women's Press, 1982.

7 Judith Butler, 'Contingent Foundations: Feminism and the Question of "postmodernism"', in: Judith Butler and Joan Scott (eds.), Feminists Theorize the Political, Londen en New York, Routledge, 1992, p.7.

8 In de tekst getiteld 'Theses on the Philosophy of history', Illuminations, New York, Schocken Books, 1968, p.253-254.

RADIO

Het literaire radioprogramma De Verbeelding staat in de maand februari geheel in het teken van kinderboeken. Voor de keuze lieten de makers zich inspireren door hun eigen; ieder koos zijn eigen favoriete kinderboek. Achtereenvolgens komen aan bod:

- * Moby Dick (7 februari)
- * Sprookjes van de Lage Landen (14 februari)
- * Ik zoek een oom (van Jan Blokker) (21 februari)
- * Alleen op de wereld (28 februari)

Uitzending iedere maandag
14.30-15.00 uur, Radio 5

Het interviewprogramma Boven Het Dal, waarin mensen te gast zijn die in hun leven nog plaats hebben voor idealen, heeft voor de maand februari in ieder geval de volgende gasten op het oog:

- * De eminence grise onder de fotografen, Eva Besnyö (14 februari)
- * Bijna-voormalig wethouder van Sociale Zaken in Amsterdam, Ada Wildekamp (21 februari)

De interviews in Boven Het Dal worden in principe live uitgezonden, dus de gasten staan hier onder voorbehoud vermeld.

TELEVISIE

In januari is het Humanistisch Verbond met de uitzending begonnen van een reeks documentaires die alle te maken hebben met de 'veranderende grondvesten' van Europa.

In zes documentaires probeert het Humanistisch Verbond wel stil te staan bij een aantal Europese 'brandhaarden' die niet dagelijks in het nieuws zijn maar die wel inzicht verschaffen in wat er zich voltrekt in het Europa van vandaag de dag; die laten zien hoe de fundamenteën van Europa snel of langzaam maar in ieder geval ingrijpend veranderen.

In januari zijn al de documentaires Amadeu, Amadeu! (de reconstructie van een racistische moord in de voormalige DDR) en Jong in de Bijlmer (over de vreedzame coëxistentie van jongeren in de multiculturele Amsterdamse Bijlmermeer) uitgezonden. In februari vervolgt de serie met:

In de Schaduw van de Geschiedenis

Woensdag 16 februari, Nederland 1,
22.42-23.22 uur

De Slowaak Martin M. Simecka, auteur en politicus, is de zoon van de voormalige dissident-schrijver en filosoof Milan Simecka. Als jongen, ten tijde van het communistisch regime, ging Martin met zijn vader mee naar de geheime schrijvers-bijeenkomsten. Na de dood van zijn vader, en na de tweedeling van zijn land, raakte junior betrokken bij de politiek, net als zijn vader min of meer tegen zijn zin. Maar de politieke ontwikkelingen in zijn land Slowakije zijn zo zorgelijk dat hij niet anders kan dan ze te bekritisseren. Dat wordt hem niet in dank afgenomen door de nationalistische regering van Slowakije.

In de Schaduw van de Geschiedenis geeft Martin Simecka een analyse van de huidige politieke situatie in Slowakije in het bijzonder en in Oost-Europa in het algemeen. Daarnaast zijn schokkende beelden te zien van zigeuner-nederzettingen in Oost-Slowakije die natuurlijk alles te maken hebben met de nationalistische politiek van een land waar alles ogenschijnlijk rustig is, maar waar het aan de grens met Hongarije en rond de zigeuners gevaarlijk broeit.

Zigeunermeisje in Oost-Slowakije

Dissident Albanië

Woensdag 2 maart, Nederland 1, 22.44 -
23.34 uur

Documentaire die laat zien hoe Albanië in dubbel opzicht afgesloten is. Het land is nog altijd volkomen afgezonderd van de rest van de wereld en bovendien kent het land een extreem groot aantal dissidenten dat in ballingschap leeft en helemaal niets verneemt over het vaderland. De persoonlijke geschiedenissen van een aantal Albanezen vertellen ons de geschiedenis van de socialistische republiek en maken ons duidelijk wat leven in ballingschap betekent. Tenslotte wordt er gekeken naar de mogelijkheid om terug te keren naar het heel langzaam veranderende land. Wat betekent dat: terugkeren naar je vaderland waarover je jarenlang helemaal niets vernomen hebt?

Doorgaan tot welke prijs?

Woensdag 23 februari, Nederland 1,
22.40-23.50 uur

Naast deze serie over het veranderende Europa, is in februari de documentaire 'Doorgaan tot welke prijs?' te zien. Daar-

in is een aantal patiënten gevolgd die kanker hebben. Centrale vraag was: Wat blijft er over voor hen wanneer bestaande medicijnen en behandelingswijzen geen effect meer hebben?

In de Rotterdamse Dr. Daniël den Hoed-Kliniek wordt onderzoek gedaan naar en geëxperimenteerd met nieuwe behandelingswijzen. Terminale kankerpatiënten wordt de vraag voorgelegd of zij zich beschikbaar willen stellen voor zo'n behandelingswijze. Patiënten grijpen al dan niet deze laatste onzekere strohalm aan. Natuurlijk wordt daarbij de grootste zorgvuldigheid in acht genomen. Mensen wordt geen rad voor ogen gedraaid, de minimale - kansen op genezing worden niet verdoezeld en de patiënten worden uitgebreid gekeurd om te kunnen inschatten of het überhaupt zin heeft om eraan te beginnen.

Maar toch. De kliniek heeft natuurlijk te maken met de belangen van de farmaceutische industrie. Er zijn soms tegenstrijdige belangen in het spel als een arts tegelijk onderzoeker is. En in hoeverre kunnen patiënten een afgewogen keuze maken? Het zijn slechts een paar van de onderwerpen die aan bod komen in de zeventig minuten durende documentaire, waarin vijf patiënten gevolgd worden, in hun gang langs artsen en methoden en in hun proces van afwegen.

Humanist en christen samen op weg om het hoofd te bieden aan de barbarij?

Eind november vorig jaar werd op de Universiteit voor Humanistiek het nieuwe handboek over de theorie en de praktijk van het humanisme gepresenteerd. Een indrukwekkend overzichtswerk dat al is betiteld als dé gids voor het humanisme. Het boekwerk werd dan ook met trots gepresenteerd door Cees Stavenuiter van uitgeverij De Tijdstroom.

Verscheidene mensen voerden bij deze gelegenheid het woord. De toespraak van de prominente theoloog Harry Kuitert, waarin hij een brug bouwt tussen christendom en humanisme, leek de redactie van belang om de lezers kennis van te laten nemen.

door Harry Kuitert

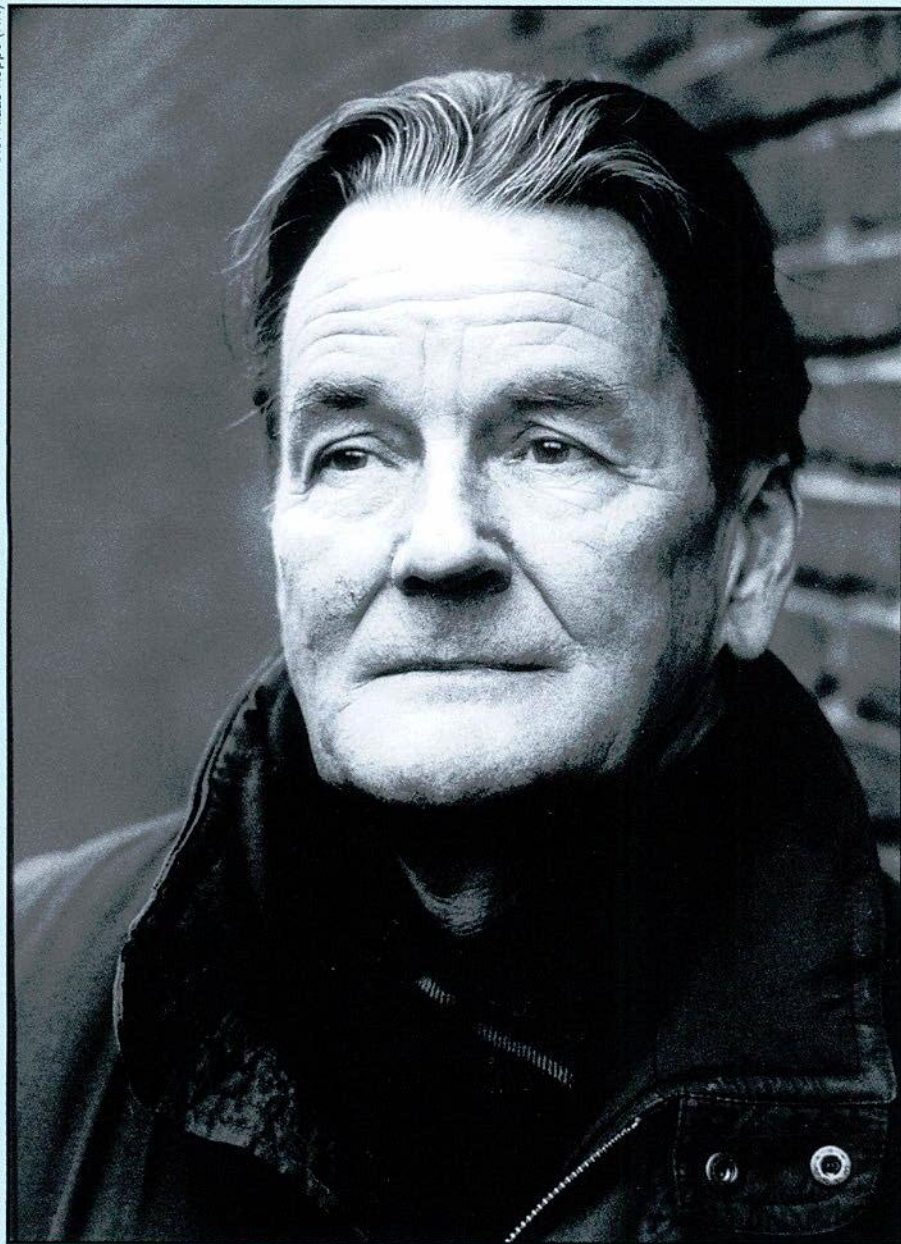
Humanisten en christenen: wat ze delen en verdeelt

Een titel moet iets hebben dat opvalt en tegelijk - maar dat volgt daaruit - de mogelijkheid biedt om wie of wat je voor je hebt te onderscheiden van anderen. Dat heb ik, voor de gelegenheid, ook in de titel van mijn voordracht voor vandaag gestopt. Wat opvalt is het kromme Nederlands, in de trant van Van Lennep's 'Hier zet men thee en over'. Ik hoop met die vondst aan de uitnodiging van de uitgever tegemoet te zijn gekomen, hij wou een titel die de aandacht vermocht te trekken. Hij zijn zin! Maar het is niet meer dan de aankleding, wilt u, het lint om de verpakking. Waar het over gaat is wat christenen en humanisten samen delen en wat ze verdeelt.

Op die titel ben ik tenslotte terecht gekomen, na een heel aantal andere te hebben verworpen. Mijn toespraak zal bestaan uit het bespreken van die verworpen andere titels. Zo kan ik u nog het beste inzicht verschaffen in, wat naar mijn beperkte mening, overeenkomst en verschil is tussen christen en humanist.

Ik onderstreep met opzet en zo duidelijk mogelijk 'naar mijn beperkte mening'. Ik heb nooit ruzie gehad met humanisten, ben vanaf de dagen van Van Praag, als toenmalig voorzitter van het HV, menigmaal gezamenlijk met humanisten opgetrokken, eenvoudig omdat ik verwantschap heb gevoeld. Nu niet direct met Van Praag, hij was toch een ontzaggelijke dominee, maar dat was ik toen ook - over zoiets doe je een leven om het weer af te leren. Maar goed, ik heb mij in het gezelschap van humanisten altijd thuis gevoeld, in het hedendaags jargon: ze gaven me 'een goed gevoel'.

Maar ik ken genoeg overtuigde christenen onder mijn vrienden die daarmee moeite zouden hebben. Ze zullen te vaak hautaine humanisten hebben ontmoet, denk ik, humanisten die uit de hoogte op de christelijkheid van de christenen neerkijken. Ben ik die dan niet tegengekomen? Zeker wel, maar evenveel hautaine christenen, die neerkijken op humanisten en voor geen oordeel terug schrikken.

Dus dat is alvast niet iets wat christenen en humanisten onderscheidt, ze lijden aan dezelfde zonden denk ik, als ik het even mag verbreden tot een wat algemener trekje.

Er bestaat platvloers humanisme zoals er platvloers christendom bestaat. Van beide heb ik niet terug, maar ik hoef er ook niet over te struikelen. Zomin het christendom één pot nat is, zomin is het humanisme in Nederland dat, en even zo weinig heeft het zin om te doen alsof en - zoals eertijds troef was - van de controversie christendom-humanisme te spreken. Hoe meer je over het humanisme en het christendom praat, des te onvruchtbaarder wordt de ontmoeting, je maakt je er op die manier met een cliché vanaf.

Het boek dat vandaag gepresenteerd wordt, is van die gefragmentariseerde eenheid een teken aan de wand. Sinds vandaag, kun je zeggen, hebben de humanisten een bijbel, ook een bijbel, en bijbel komt van 'biblia'. Biblia stond dan ook op het schutblad van de Staten

Vertaling en zolang ik kerkelijke catechese heb gegeven, heb ik uitgelegd, dat 'biblia' niet 'boek' maar 'boeken' betekende en dat de bijbel uit 66 boeken of boekjes bestond als evenzoveel fragmenten van christelijke traditie. De bijbel van Cliteur brengt het niet tot 66, als ik goed tel komt ze op ongeveer de helft uit, maar dat is passend. Als het om 'delen' gaat, mogen jullie rustig de helft hebben.

Ik kom op een wat serieuzere titel die ik ondanks alles heb verworpen. Zijn christenen nu halve humanisten of humanisten halve christenen?

Aanlokkelijke gedachte, met een kern van waarheid. Ik zelf zou er dik tevreden mee zijn als men mij een halve humanist noemde, nog liever een hele, maar dan ook nog een hele christen. Alleen, dat loopt op twee helen uit en dat kan niet, want er is er maar één die mijn naam draagt. Dus zou het kunnen betekenen dat er twee zielen in één borst huizen, een christelijke en een humanistische, en ik moet bekennen dat ik dat opnieuw een

niet onwaarschijnlijke gedachte vindt. Ik wil zelfs verder gaan en zeggen dat er meer zielen in ieders borst huizen, mensen hebben niet een levensbeschouwing uit één stuk, ze putten uit meer bronnen tegelijk die verschillende vormen van dorst moeten lessen. De persoon zelf is de samenhang stichtende factor, en dan moet je 'samenhang' nog met een korreltje zout nemen.

De eenheid van levensbeschouwing lijkt mij meer een historisch gegroeide en nog steeds groeiende gewenning aan heterogeniteit te zijn dan een aantoonbare consistentie. Het is en blijft een lappendeken, maar ook een lappendeken dekt en dat is genoeg. Die samengesteldheid van levensbeschouwingen en/of geloofsovertuiging verklaart bovendien waarom mensen elkaar in een zo plurale cultuur als de Westerse kunnen herkennen, als ze tenminste willen. En 'willen' definieer ik dan als het overwinnen van fobieën, niet alleen ten aanzien van mensen van andere etnische komaf maar ook als het mensen met de nestgeur van een andere levensbeschouwing gaat. We zijn, om een uitdrukking van Van Ruler te variëren, toch geen stekelvarkens voor elkaar?

Ik heb zelfs aan de titel gedacht: **de christenen als verklede humanist en de humanist als verklede christen**. Daar kon dan nog een vraagteken achter, om iedereen tevreden te houden. Maar het leek mij wat te laf om dat vraagteken erachter te zetten en zonder vraagteken leek mij weer te stellig, in elk geval zou ik dan op zo'n feestelijke dag als vandaag een aantal humanisten boos maken. En waarom zou ik? Ik biecht nochtans op dat ik die titel wel op mijn lijstje had staan en ze tot op dit uur nog de overweging waard vind. Waar ik christenen in ons gezelschap mee boos gemaakt had, zou de titel wezen: **de humanist als geëmancipeerde christen**. Maar opnieuw, waarom zou ik iemand boos maken op dit uur. Bovendien, het is wel heel erg mooi in de richting van de humanisten, te mooi bijna, in elk geval vereist het een criterium waaraan emanciperen of niet emanciperen kan worden afgemeten en een criterium dat een onweersproken is, laat zich niet zo gauw construeren. We meten de emancipatie meestal aan elkaar af, ik ben verder dan jij, jij bent nog niet zover als ik, en dergelijke oordelen. Ze komen in de beste kringen voor maar formuleren alleen wat je van jezelf denkt.

Een gemeenschappelijk land van herkomst - dat had er ook boven kunnen staan. Dat zou ik dan niet zo hebben uitgewerkt dat ik de humanisten Hellas had toegeschoven en de christenen tot produkt van de middeleeuwse kerkelijkheid had gemaakt. Zonder Hellas geen christendom, het had geen overlevingskansen gehad (om de historicus

Harnack te citeren) als het zich niet in het cultuurgewaad van de tijd (het hellenisme) had gekleed. Heel die negatieve beeldvorming over deze fase van ontwikkeling van kerk en christendom, die sinds jaar en dag in de mode is (het zou een soort zondeval van de christenheid geweest zijn) houd ik voor misplaatst. Christenen die zo heftig Hellas buitenshuis willen houden, kunnen dat alleen maar doen omdat ze zelf net zo zijn als wat ze veroordelen: helemaal kind van eigen tijd.

Terug naar mijn punt van zo even: een gemeenschappelijk land van herkomst, daarvan ben ik inderdaad overtuigd. In die zin zit er, in wat vandaag voor humanistisch geldt, veel christelijks en in wat christelijk heet veel humanistisch. Natuurlijk, dus zijn er onder beide erfgenamen ook achtergebleven gebieden, er is een soort christendom, tot vlak naast de deur toe, waar ik niet graag mee vereenzelvigd wil worden, zoals er ook humanisme bestaat dat ik niet lust. Dat kun je zeggen, nadat je het gemeenschappelijke land van herkomst hebt aanvaard. Dan kun je zelfs zeggen: wie is er verder van huis? Is het humanisme een weggelopen kind, is het christendom vervreemd van zijn moederland of zijn beide op zoek naar een land dat God hen wijzen zal, zoals van wijlen Abraham staat opgetekend.

Een merkwaardige bijbeltekst! Ze is in de zestiger en zeventiger jaren een tijd lang razend populair geweest in de kerken, omdat het vervolg luidt: 'niet wetende waar hij komen zou'. Maar echt serieus genomen werd die tekst niet, anders was hij niet zo populair geworden. De meeste christenen wisten - en weten - het veel te goed waar ze uit zouden willen komen. Neem je wel serieus dat we niet weten waar we zullen uitkomen, dan zie ik daar een veel belovend perspectief voor een Samen op Weg van christen en humanist. Niet een zelfde Samen op Weg als dat van Hervormden, Gereformeerden en Lutheranen. Elk zijn eigen proces, maar toch: 'niet wetende waar hij komen zou' schept ruimte, er zit een belofte in. Gaat het om een 'samen' van humanisten en christenen, dan denk ik allereerst aan een toekomstbelofte voor de cultuur waarin humanisme en christendom zich bewegen, onze Westerse. Ik hoor niet bij de mensen die haar afkatten, noch bij de filosofen die haar aan het einde van haar latijn zien. Dat is alsmat weer dezelfde suggestie van: vroeger ging het goed. Maar er is nooit een tijd geweest waarin het goed ging, elk historisch onderzoek zal dat alleen maar bevestigen, er zijn alleen tijden geweest waarin je goed was ingeschoten op de problemen die beheerst moesten worden, maar die problemen verschuiven en dan sta je weer zoal niet met lege handen dan toch onthand.

Harry Kuitert: Mensen hebben niet een levensbeschouwing uit één stuk, ze putten uit meer bronnen tegelijk die verschillende vormen van dorst moeten lessen.

Wij vandaag moeten leren leven met een fundamentalistische Islam, met een verbrokkelde eenheid van cultuur, met pluraliteit als zegen en als blok aan het been. Hoe wij het klaren: ziedaar waarvoor ik denk dat humanist en christen samen op weg zijn. Waarheen? Dat lijkt mij niet de goede vraag, eerder een vraag die bevangen blijft in een ideologische strijd om uitgangspunten, zulks onder het hoofd van de worsteling om de eigen identiteit. Ik heb niets tegen een dergelijke worsteling - ik zie trouwens dat ze tot in de kringen van de humanisten terugkeert - mits ze zich laat relativiseren door de praktijk van het samen leven en samen moeten leven. Anders wordt het een strijd op papier, en papier is geduldig. Als je de oude stukken er nog eens op naleest: wat lijken de discussies van twintig jaar geleden al weer achterhaald, en vooral, wat lijken ze gratis gevoerd te zijn, niet alleen in de hoofden maar ook over de hoofden heen.

Niet ergens heen dus, wel samen op weg om...Ja, om wat? Om in onze cultuur het hoofd te bieden aan telkens weer terugkerende situaties van ontmenselijking en onmenselijkheid. Tegen de barbarij van alle tijden, die zich vandaag hult in

behandelen van anderen zoals je zelf behandeld zou willen worden. Dat is humanisme en tegelijk de Wet en de profeten, waar Jezus het over had. Wat ze daarenboven nog delen, is - het spijt me - een soort geloof in de onderneming, door de christenheid sterk gearticuleerd in termen van geloof in een persoonlijk God (laat u niets wijs maken door theologen die zeggen dat dat achterhaald theïsme van christenen is, ze geloven allemaal in dat persoonlijke en zullen dat blijven doen), ik kan ook zeggen: op hun eigen manier gearticuleerd door christenen, maar allermindst als geloof afwezig bij anderen. Dat is geen annexatie. Zonder geloof vaart niemand wel, het zit in een cultuur in gebakken, anders bestond een cultuur niet, het heeft in de westerse cultuur zelfs iets christelijks over zich, ook bij seculieren, zoals het in islamitische landen iets van de geur van de Islam om zich heeft. Het is een geloof dat soms de moed der wanhoop lijkt maar toch, het is er en het kan het niet laten te geloven. Om met Kafka te eindigen:

'Dat het ons aan geloof ontbreekt, kun je niet zeggen. Alleen al het simpele feit van ons leven is een eersterangs geloofswaarde. Hoezo een geloofswaarde?

Samen op weg om in onze cultuur het hoofd te bieden aan telkens weer terugkerende situaties van ontmenselijking en onmenselijkheid.

afgeplatte werkelijkheidsopvattingen, zullen we Monteverdi moeten verdedigen en Mozart, Achterberg en Philip Larkin, om maar wat te noemen. En tegen de wreedheden van alle eeuwen, vandaag gekleed in de wapenrusting van vrij opererende 'warlords', de onnozele kindertjes in Somalië en voormalig Jugoslavië. In alle bescheidenheid overigens: we kunnen niet een hemel op aarde maken, maar voor een aantal mensen de wereld wat minder tot een hel te maken - dat zou misschien kunnen. Die bewuste persoonlijke verantwoordelijkheid waartoe wij zo graag oproepen, voorwaarde voor 'civil courage', blijft een lege huls als ze niet uitloopt op het

Een mens kan toch niet niet-leven? Precies! In dat 'kan toch niet' schuilt de krankzinnige kracht van het geloof. Deze ontkenning is juist haar vorm'.

Ik heb de ideeën dat humanisten niet de pest hebben aan geloof, althans niet per definitie, maar wel de pest aan een bevoogdende kerk die voorschrijft wat je wel en niet mag geloven. Laat dat ons dan verbinden! Want daaraan heb ik ook een gruwelijke hekel. ●

Veel belangstelling voor winternummer over Keuzes in het leven

Meer dan 3000 exemplaren van het Keuze-nummer van de Humanist zijn er al verstuurd naar belangstellenden die via de giro een nummer hadden besteld. Het winternummer was in de maanden december en januari ook verkrijgbaar in kiosk en menig boekhandel. Hiervan zijn nog geen verkoopcijfers bekend.

Humanitas: vrijwilligersorganisaties

moeten zich onafhankelijk maken van de overheid 'De gedachte dat de politiek de samenleving bestuurt, behoort tot de illusies van een steeds kleiner wordende groep', aldus voorzitter van Humanitas George Brouwer tijdens een symposium over 'normen en waarden en vrijwilligerswerk'. Sturing ziet hij vervangen door stimulering, waarbij subsidies een rol kunnen blijven spelen. Hij verwacht echter dat ondanks veel waardeerende woorden voor het vrijwilligerswerk, alle politieke partijen verder willen bezuinigen op subsidies. De 'kaasschaafmethode' acht hij daarbij niet langer hanteerbaar. Hij ziet steeds meer noodzaak tot keuzes, die politieke partijen zullen toetsen aan hun eigen normen en waarden. Na de calculerende burger komt de calculerende overheid in beeld.

Met dit symposium nam Humanitas afscheid van Aad van Oosten, die Humanitas twintig jaar heeft gediend als directeur en secretaris. Aad van Oosten is nu hoofdbestuurslid van het Humanistisch Verbond.

Wie krijgt prijs van Mr A.E. Ribbius Peletierfonds 1994?

Eens in de twee jaar organiseert de Stichting mr A.E. Ribbius Peletierfonds een prijsuitreiking ter bevordering van humanisme en vrouwenemancipatie. De prijs (groot f 5000,-) gaat naar de vrouw of man die zich heeft onderscheiden door haar of zijn actieve bijdrage aan humanisme en vrouwenemancipatie.

Mevrouw Ribbius Peletier (1891-1989) heeft haar leven lang geijverd voor de emancipatie. Zij was de eerste vrouwe-

lijke gedeputeerde van Noord-Holland en de oprichtster van het vrouwenvormingscentrum De Born. In 1958 werd zij als eerste vrouw benoemd tot lid van de Raad van State.

Gemotiveerde voordrachten kunnen tot juni worden gestuurd naar: Stichting mr A.E. Ribbius Peletierfonds, p/a Universiteit voor Humanistiek, Postbus 797, 3500 AT Utrecht.

Lid worden van het Humanistisch Verbond

Lid worden van het Humanistisch Verbond is makkelijk. Een telefoontje is genoeg: 030-318145.

De minimumcontributie bedraagt f 75,- per jaar. Een hogere bijdrage is welkom. Voor leden met een inkomen lager dan f 18.000,- bruto per jaar is de minimumcontributie f 45,-. Jongeren tot 27 jaar betalen slechts f 35,- per jaar. Elk lid ontvangt negen keer per jaar de Humanist.

Als lid krijgt u ook korting op de toegangsprijs van bijeenkomsten en symposia.

Per lid kan één persoon op hetzelfde adres kiezen voor een gratis medelidmaatschap. Een medelid ontvangt geen Humanist.

Een abonnement op de Humanist

Als lid krijgt u de Humanist in de bus. Maar u kunt ook een los abonnement nemen op de Humanist. Voor f 37,50 per jaar ontvangt u negen nummers, waaronder het speciale zomernummer en het dubbeldikke winternummer. Bel nu: 030-318145.

Bestellen exemplaren winter- nummer over keuzes nog mogelijk

Veel mensen bestellen een extra exemplaar van het speciale winternummer van de Humanist over het onderwerp 'Keuzes in het leven'. Bijvoorbeeld omdat ze hun exemplaar hebben weggeven aan een goede vriend, vriendin, familie, buur of kennis. Maak per exemplaar f 8,45 (dat is inclusief port) over op giro 58 van de Humanistische Pers te Utrecht onder vermelding van 'Extra exemplaar Winter-Humanist'. En als u meerdere exemplaren wilt, gireer dan even zoveel malen f 8,45 en vermeldt hoeveel extra exemplaren u wenst. Wilt u meer dan 10 exemplaren, dan kunt u een korting krijgen.

Neem dan contact op met ons (tel. 030-318145). U kunt het nummer ook bij de receptie van het Humanistisch Verbond verkrijgen voor f 5,95 (Nieuwegracht 69 in Utrecht).

Een en ander geldt zolang de voorraad strekt.

Waar halen ze het vandaan!

Op 3 mei worden in Nederland weer landelijke verkiezingen gehouden. Het beloven de spannendste te worden van na de oorlog. De politieke partijen hebben hun programma's klaar, de voormannen en -vrouwen lopen zich al warm voor de race.

Vaak zullen ze kissebissen over een half procentje meer of minder, de kiezers naar de mond praten en zich afvragen of hun haar wel goed zit.

Daarover allemaal niets in deze verkiezingsserie van de Humanist. Wij vroegen vijf prominente politici van verschillende politieke stromingen naar hun inspiratiebron, naar hun levensbeschouwing en hun mens- en wereldvisie.

In het novembernummer openden de liberale voorman Frits Bolkestein en de D66-er Gerrit Jan Wolffensperger de serie. In dit nummer wordt de sociaal-democraat Hedy d'Ancona aan de tand gevoeld. In het maartnummer volgt de christen-democraat Elco Brinkman en in het aprilnummer sluiten we de rij met de Groenlinkser Ina Brouwer.

Het is de bedoeling dat de hele serie wordt gebundeld en voor de verkiezingen verschijnt als een aparte uitgave van het Humanistisch Verbond.

Politici over hun inspiratiebron

Ze is minister van WVC en lijsttrekker van de PvdA voor het Europees Parlement. Van top tot teen sociaal-democraat en al lange tijd zeer betrokken bij de vrouwenbeweging. Hedy d'Ancona over de menselijke waardigheid die haar boven alles gaat, over haar geloof in de vitaliteit van mensen en vooral over haar diep geworteld gevoel van rechtvaardigheid.

Hedy d'Ancona

Haar vertrouwen in 'de vitaliteit en flexibiliteit' van de sociaal-democratie is ijzersterk, ondanks de erosie waaraan deze uit de laat 19de eeuw daterende politieke stroming onderhevig is. Hedy d'Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en lijsttrekker van de Partij van de Arbeid bij de komende verkiezingen voor het Europees Parlement, is van top tot teen sociaal-democraat. En een feministe die haar oude liefdes altijd trouw lijkt te blijven.

In haar ruime werkkamer aan het Haagse Lange Voorhout reageert Hedy d'Ancona enigszins geprikkeld op de vraag waar de sociaal-democratie tegenwoordig voor staat. "Tegenwoordig klinkt mij te trendy. Voor mijn gevoel staat de sociaal-democratie nog steeds voor enkele fundamentele zaken. Zoals het geloof in de gelijkwaardigheid van mensen, het geloof in rechtvaardigheid zodat iedereen gelijke kansen heeft om die gelijkwaardigheid te realiseren, en het geloof in de noodzaak om de maatschappelijke goederen en diensten zo goed mogelijk te verdelen."

Deze uitgangspunten blijven gelden, zo meent Hedy d'Ancona, hoewel in een bepaalde periode het ene uitgangspunt meer aandacht verdient en krijgt dan het andere. "Het hangt samen met de maatschappelijke context. Maar accentverschillen betekenen geen wezenlijke aantasting van de pijlers van de sociaal-democratie." Haar langdurige betrokkenheid bij de vrouwenbeweging wordt ook merkbaar, keer op keer refereert ze aan de vrouwenemancipatie. "Vanaf 1968 tot diep in de jaren '70 heb ik veel nadruk gelegd op de ongelijkheid en machtsverschillen tussen mannen en vrouwen. Op dat gebied hebben we vorderingen gemaakt. Dat is geen reden om te zeggen dat we er klaar mee zijn, het blijft altijd meespelen. Maar op dit moment leg ik meer nadruk op hoe we vorm kunnen geven aan de multiculturele samenleving."

Het vrijheidsidee van het liberalisme is voor haar weliswaar een nobele notie, maar wordt - als het erop aan komt - toch ondergeschikt aan de mogelijkheden van de mens om zijn vrijheid te exploiteren. Het najagen van gelijkwaardigheid dus. Hedy d'Ancona: "Als de vrijheid van de een ten koste gaat van de vrijheid van de ander, is vrijheid voor mij een loos begrip. Ik vind vrijheid heel belangrijk. Als ik spreek over de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, heeft dat ook te maken met het vrijheidsbeginsel. Er moet een machtsverhouding tussen mannen en vrouwen bestaan zodat vrouwen de mogelijkheden hebben om hun vrijheid tot uitdrukking te brengen. Ik vind dat spanningsveld heel boeiend. Vele sociologen hebben zich afgevraagd tot waar de vrijheid van de een gaat opdat zij niet belemmerend werkt voor de ander. Het is de

taak van de overheid om voorwaarden te creëren waardoor een ieder zo gelijk mogelijk kan profiteren van die vrijheid."

Toch kun je je afvragen of deze denkbeelden niet achterhaald zijn. Europa wordt in de jaren '90 immers gekleurd door de teloorgang van de sociaal-democratie en ook de PvdA dreigt te worden geconfronteerd met een dramatische inkrimping van de achterban. Een tijdelijk verschijnsel, vindt Hedy d'Ancona, dat zich trouwens niet in alle Westeuropese landen voordoet. Want: "in Noorwegen, Portugal en Griekenland hebben de socialisten wel overwinningen geboekt." De verklaring voor de terugval is volgens haar gelegen in een combinatie van twee factoren: De ondergang van het communisme en de door de sociaal-democraten onderkende economische noodzaak om de verzorgingsstaat te hervormen. Bovendien heeft de individualisering en de fragmentarisering van de samenleving hier en el-

en we met z'n allen de kinderopvang - of je nu kinderen hebt of niet. En waarom wil ik dat? Omdat je daardoor de vrouwen de kans geeft een gelijkwaardige maatschappelijke positie te bereiken. Het is solidair als wij met zijn allen daaraan mee betalen."

Voor de toeschouwer blijft de scheidslijn tussen de politieke stromingen vaag, temeer omdat er besluiten nogal eens bestaan van compromissen. Hoe herkenbaar is een beslissing van een socialistische bestuurder? Hedy d'Ancona: "Dat heeft soms te maken met de beschikbare middelen. Er is geen ongebreidelde vrijheid om middelen in te zetten om je doeleinden te bereiken. Er zijn andere beperkingen. In onze democratische samenleving nemen we besluiten door middel van consensus, je moet dus compromissen sluiten. Dat vinden we in Nederland mooi. We vinden het mooi als werkne-

Ik zet niet vrijheid bovenaan maar gelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit.

ders in Europa ervoor gezorgd dat "gemeenschapszin en collectieve arrangementen soms op gespannen voet staan met eigen belang en individuele vrijheid van keuze."

De individualisering van de samenleving. Een fenomeen in opmars waardoor politieke stromingen op elkaar zijn gaan lijken. Hedy d'Ancona: "Als woordvoerders van de sociaal-democratische beweging het individualisme verkondigen, is dat voor buitenstaanders moeilijk te onderscheiden van de oorsprong van het liberalisme. Natuurlijk, we leven in een samenleving waarin duidelijk een ontwikkeling is te zien naar individualisering, fragmentarisering en internationalisering. Maar een politicus opereert vanuit een bepaalde visie op hoe de samenleving eruit zou moeten zien. Die analyse van de bestaande maatschappelijke werkelijkheid is nooit waarde vrij maar altijd gekleurd. En daar liggen de verschillen tussen de politieke stromingen. Want mijn analyse van de maatschappelijke werkelijkheid is anders dan die van vertegenwoordigers van andere partijen."

Een voorbeeld, toegespitst op de *vrijheid, gelijkheid en broederschap*, de leuze van de Franse Revolutie. Hedy d'Ancona: "Ik zet niet vrijheid bovenaan maar gelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit. Solidariteit staat voor broederschap en zusterschap. Dan kom je terug op het idee van herverdeling van goederen en middelen. Neem het subsidiesysteem. Via subsidies wil de overheid voorwaarden creëren waardoor mensen gelijk en gelijkwaardig kunnen participeren. Zo betal-

mers en werkegevers tot een centraal akkoord komen. Trouwens, de hele politiek is compromissen sluiten. Bij het ene onderwerp luistert dat veel nauwer dan bij het andere. Een politicus moet water bij de wijn doen." Hedy d'Ancona (55), moeder van twee kinderen, weet waar ze over praat. Haar politieke staat van dienst is aanzienlijk. In 1981 viel ze op als staatssecretaris emancipatiezaken. Ze was geruime tijd lid van het Europees Parlement en heeft zeven jaar namens de PvdA in de Eerste Kamer gediend. Haar politieke betrokkenheid openbaarde zich al vroeg. Tijdens haar studie sociale geografie in haar huidige woonplaats Amsterdam, maakte ze furore met een progressief cabaretgezelschap. Ze was ook een van de initiatiefnemers van Man Vrouw Maatschappij en mede-oprichter van het feministische maandblad Opzij.

Haar jeugd stond gedeeltelijk in de schaduw van de oorlog, haar joodse vader werd door de Duitse bezetter vermoord. Hedy d'Ancona: "Ik heb een diep geworteld gevoel van rechtvaardigheid. Het is mij met de paplepel ingegoten. Aan mijn moeder heb ik gezien hoe zwaar het leven kan zijn, onbegrijpelijk zwaar. En ze heeft toch iets van haar leven gemaakt. Voor zichzelf en voor de mensen om haar heen. Ze was ongelooflijk vitaal en dat heeft mij het gevoel gegeven dat mensen ondanks alles iets van hun leven kunnen maken. Vergeleken met mijn moeder heb ik het getroffen. Ik had het veel makkelijker - maar tegelijkertijd vind ik het onverdraaglijk dat ik een uitzonderingspositie bekleed omdat ik de vrijheid heb ge-

Als overheid moet je inspelen op de vitaliteit die elk mens in zich heeft

had mijn leven onafhankelijk in te richten. Ik ben ontsnapt aan alle fuiken die er voor vrouwen van mijn leeftijd lagen. Ik hoefde geen gedwongen huwelijk aan te gaan omdat er geen effectieve voorbehoedsmiddelen waren zoals in mijn moeders tijd. Ik hoefde mijn studie niet af te breken voor een huwelijk en kinderen. Ik ben geen bijstandsmoeder of zo gescheiden dat ik weer helemaal over nieuw moet beginnen. Ik heb het allemaal om me heen zien gebeuren. Dat ik er persoonlijk geen last van heb gehad, is voor mij nooit een reden geweest om er niets aan te doen. Ik vind het ondragelijk als ik een buitenbeentje ben."

Het humanisme vormt voor Hedy d'Ancona geen specifieke inspiratiebron. "Ik denk dat de manier waarop ik in het leven sta, overeenkomsten vertoont met mensen die vol overtuiging humanist zijn. Maar ik ben niet iemand die zich tot een beweging voelt aangetrokken. Ja, ik maak wel deel uit van de feministi-

Ik heb een diepgeworteld gevoel van rechtvaardigheid. Het is mij met de paplepel ingegoten.

sche beweging, maar dan is het gedachtegoed voor mij belangrijker dan het verenigingsleven. Dat geldt voor alles. Ook voor de sociaal-democratie. Er was een tijd waarin alles, van het wieg tot het graf, in het teken stond van een beweging. De vrije tijd, het werk, verenigingen. Dat heb ik altijd heel benauwend gevonden. Niks voor mij." Voor haar is heel belangrijk dat de mens over zijn eigen leven kan beschikken. Ze gelooft in de kracht van de mens. "Maar als mensen tussen de wal en het schip dreigen te raken, moet je ze wel de mogelijkheden aanreiken om er bovenop te komen. Je

moet het ze niet alleen zelf laten uitzoeken. Aan de andere kant is het niet goed als ze hun leven lang afhankelijk zijn van het bijstandskloet of van hulpverlenende instanties. Als overheid moet je inspelen op de vitaliteit die elk mens in zich heeft." Op de vraag of de mens volgens haar tot het goede of kwade is geneigd, reageert ze verbaasd. "Ik kan niet veel met het beginsel goed of kwaad. Hoe hulpeloos of verdorven mensen ook kunnen zijn, ik geloof wel in die vitaliteit van de mensen. De een heeft het meer dan de ander. Ik vind daarom niet dat de overheid moet compenseren voor wat mensen niet kunnen, maar moet activeren wat ze (nog) wel kunnen. Daarvoor zijn trouwens ook te weinig middelen. En veel mensen zouden daardoor apathisch worden. Wel moet je proberen in te spelen op het vitale vermogen van mensen. Dat is iets anders dan goed of kwaad." Het ligt voor de hand dat Hedy d'Ancona

niet gelooft dat de overheid het geluk van de mens kan organiseren. "Neen, dat is ook niet mijn doelstelling. Het geluk is niet per verkiezingsprogramma toe te zeggen en ik vind niet dat een politicus of een partij mag pretenderen het individuele geluk van de mens te kunnen bevorderen. Geluk is immers een persoonlijke emotionele beleving. Wel is door herverdeling en het creëren van gelijke kansen misschien te voorkomen dat mensen gefrustreerd raken omdat ze anders slechts een

klein hapje van de koek zouden krijgen of helemaal niks. Dat heeft weinig met geluk te maken want mensen kunnen natuurlijk gelukkig zijn, onafhankelijk van de materiële omstandigheden waarin ze leven. Anders gezegd: Ik denk wel dat de politicus kan bijdragen aan het welbevinden van mensen. Als ik zorg dat er voor mensen een goede gezondheidszorg is, dat ze goede huisvesting hebben en goed onderwijs kunnen volgen, draag ik bij aan het welbevinden van de mensen." Daarnaast kan de politiek ook maatschappelijke ontwikkelingen sturen. Hedy d'Ancona vastberaden: "Je kunt heel veel. Er zijn instrumenten waardoor je direct invloed kunt uitoefenen. Geld, voorzieningen. Neem de multiculturele samenleving. Wanneer ik ervoor zorg dat de nieuwkomers evenwichtig integreren in de Nederlandse samenleving, dan is dat een bijdrage aan die multiculturele samenleving. Een bijdrage om de problemen die daar mee samenhangen, op te lossen. Dat doe ik ook op andere manieren. Door bijvoorbeeld middelen beschikbaar te stellen om de achterstand van allochtone kinderen in de voorschoolse fase - de fase voor de basisschool - weg te werken. Dan kom ik terug op mijn rechtvaardigheidsidee. Ik wil dat kinderen een gelijke start in het leven hebben." Even verstrekkend is 'de indirecte sturing', de beïnvloeding van - zoals ze het noemt - het sociaal-psychologische klimaat. Politici moeten een voorbeeld stellen, vindt Hedy d'Ancona. "Als je zelf de tolerantie in acht neemt, de menselijkheid laat zien en respect voor anderen toont, heb je een enorme invloed op mensen." "Zo stelt bisschop Ernst een voorbeeld als hij op de radio zegt dat we een gezegend land zijn vergeleken bij de landen waar de nieuwkomers vandaan komen en dat we allemaal een beetje moeten opschuiven en bezuinigen omdat dat een eenvoudige opgave is voor mensen die nog steeds goed bedeed zijn. Hetzelfde zei Ed van Thijn. Twee mensen die een voorbeeld geven."

Als verantwoordelijk minister voor de opvang van asielzoekers en immigranten, is Hedy d'Ancona nogal optimistisch over de tolerantie van de Nederlander. Recente gebeurtenissen maken die veelgeroemde Nederlandse tolerantie twijfelachtig. "In veel wijken in de grote steden is er een overconcentratie van allochtonen. Deze wijken worden niet alleen geconfronteerd met de aanwezigheid van nieuwkomers maar ook met een algemene verloederding. Je kunt de problemen via een directe methode oplossen door te investeren in dit soort woongebieden. De mensen mogen niet aan zichzelf worden overgelaten. Extra aandacht, extra geld. De indirecte methode is wat ik eerder noemde: mensen moeten een voorbeeld geven. We moeten de normen en waarden van een tolerante en democratische samenleving overdragen. De menselijke

Foto: Paul Bergen HH

Ik denk dat de manier waarop ik in het leven sta, overeenkomsten vertoont met mensen die vol overtuiging humanist zijn.

waardigheid gaat boven alles. Ik vind ook dat de media de discussie over de problemen veel te veel benadrukken. Te weinig zien we voorbeelden waar het goed gaat, te weinig zien we de successen.

Als er een beroep op je wordt gedaan, moet je dat honoreren zover dat in je mogelijkheden ligt. Natuurlijk kun je niet zeggen dat iedereen op de wereld die het moeilijk heeft hier welkom is. Dat zijn honderd miljoenen mensen. Dat kan niet. Je kunt niet pretenderen om mondiale problemen op te lossen. Maar voor mensen die echt worden vervolgd, die echt van het oorlogsgeweld te lijden hebben - wij krijgen daarvan trouwens een relatief klein aantal aan de deur omdat de meesten in de regio zelf worden opgevangen - moet je een oplossing vinden."

Het argument dat Nederland geen plaats heeft om de voortdurende stroom van asielzoekers en vluchtelingen op te vangen, zal zij nimmer hanteren. "Op basis van internationale verdragen bestaan er verplichtingen. Wij hebben die verdragen ondertekend. Je kunt de grenzen gewoon niet sluiten. Dat is een illusie. Het is veel zinvoller om mensen uit te leggen dat we in sommige gevallen ook vastzitten aan internationale verplichtingen."

"Soms heb ik de indruk dat mensen onvolledig worden geïnformeerd of een verwarrende selectie van negatieve beelden krijgen voorgeschoteld. Ik zeg niet dat het gemakkelijk is. Ik heb het in mijn le-

ven nooit over gemakkelijk gehad. Maar waar het mij als sociaal-democraat en feministe om gaat is dat we het pad der rechtvaardigheid bewandelen. Dat pad bepaalt mijn visie op asielzoekers, allochtonen, oude mensen, problematische jongeren, vrouwen."

Reden voor zwartgalligheid ziet ze niet. "Nee, natuurlijk. De nieuwkomers zorgen ook voor een ongekende verrijking van de samenleving. En lachend: "Ik had hier ook niet gezeten als mijn voorouders niet waren toegelaten. Ze komen uit de Italiaanse havenstad Ancona."

Nieuwe voorzitter Jonge Humanisten

De Jonge Humanisten hebben een nieuw bestuur. Voorzitter is de 29-jarige Corien van As. Het beleidsplan voor dit jaar is er vooral op gericht de contacten met andere levensbeschouwelijke (jongeren) organisaties te versterken. "Zeker bij jongeren is humanisme nog een te onbekend begrip. Daarom gaan we graag de dialoog aan met de verschillende gezindten en maatschappelijke groeperingen", verklaarde de nieuwe voorzitter.

IHEU-Congres in India

Eind december 1995 zal voor de eerste keer een IHEU-congres worden gehouden in India, en wel in New Delhi. Het programma bevat ook excursies en bovendien worden er speciale reizen georganiseerd, bijvoorbeeld naar andere plaatsen waar zich ledenorganisaties van de IHEU bevinden zoals in Bombay, Hyderabad, Madras en Vijayawada. In verband met de voorbereidingen willen de organisatoren graag weten hoeveel deelnemers uit landen buiten India zij ongeveer kunnen verwachten. Dus als u serieus overweegt dit unieke congres bij te wonen, wilt u dat dan natuurlijk geheel vrijblijvend berichten aan IHEU, Nieuwegracht 69a, 3512 LG Utrecht, tel.nr. 030-312155

Discussiëren met het Vredesberaad

Het Humanistisch Vredesberaad (HVB) heeft onlangs de discussienota 'Structureel Geweld en Duurzame Ontwikkeling' uitgebracht. Het HVB wil hiermee zowel een brede discussie op gang zien te brengen, als de inbreng vanuit de vredesbeweging in het Platform voor Duurzame Ontwikkeling versterken. De nota is te verkrijgen door het overmaken van f 5,- per exemplaar (incl. verzendkosten) op giro 79911 t.n.v. HVB te Nieuwegein. Nadere informatie is te verkrijgen via Rein Heijne, tel. 010-4049148.

Sterven zonder tranen

Op woensdagavond 9 maart houdt de afdeling Leiden en Omstreken een openbare discussie onder de titel 'Sterven zonder tranen: het menselijk gezicht van euthanasie'. Spreker is dr. P. Admiraal, als arts-anesthesioloog verbonden aan het Reinier de Graaf Gasthuis in Delft. Peter Admiraal kreeg in 1992 de International Humanist Award en in 1993 de legpenning van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie. Hij was één van de eerste artsen

Eruditie in Zeist

Het Humanistisch Verbond Zeist, Doorn, Driebergen, Bunnik, Wijk bij Duurstede en omstreken organiseert op zondag 20 februari een lezing over Eruditie. De spreker, W.J. Dijkhuis publiceerde "De Gelikte Beer - Over Eruditie" bij VUGA Uitgeverij 1991. Dijkhuis, van huis uit wis- en natuurkundige, is onafhankelijk gevestigd als auteur en docent te Anna Paulowna. De bijeenkomst vindt plaats in de Grote Koppel, de Clomp 1020 in Zeist. Aanvang 15.00 uur; toegang f 3,-.

in Nederland die ondragelijk lijdende patiënten de 'zachte' dood toestonden. Al in 1980 publiceerde hij een brochure voor vakgenoten over geschikte en ongeschikte middelen voor euthanasie. Het protocol van het ziekenhuis waar hij werkzaam is, geldt inmiddels als model voor dat van vele andere ziekenhuizen. De bijeenkomst wordt gehouden in het Antonius Zalen-centrum, Lange Mare 43 in Leiden (10 minuten lopen van het station) en begint om 20.00 uur. Toegang gratis.

Humanistische Cafés in Gouda

Een nieuw thema in de Goudse humanistische cafés: iedere eerste maandagavond van de maand zal iemand een zeer persoonlijke en provocerende stelling poneren en toelichten. Het is uiteraard de bedoeling dat de stelling een pittige discussie uitlokt en met de eerstvolgende stellingen zal dit geen probleem zijn: Op 7 februari: André de Bruin (voorzitter afdeling Midden-Holland): in 1994 moet de schrijver Salman Rushdie de Nobelprijs krijgen voor de Vrede én de Jaap van Praagprijs. Op 7 maart: Marry Menschaart (bestuurslid en coördinator van het café): kunstmatige inseminatie is in alle opzichten onjuist. De cafés vinden plaats in het COC-Trefcentrum, Spieringstraat 113a in Gouda vanaf 20.30 uur. Meer informatie: even Marry bellen 01820-23778.

NBP-Woodbrookers-cursus Religieus humanisme

Van 15 tot 17 april houden de Woodbrookers en de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NBP een cursus-weekend over het religieus humanisme als houding tegenover de bestaansvragen van de mens. Inleiders zijn prof. dr. P. Smits, dr. A.M.G. van Dijk en drs H.T. Sie Dhian Ho. Kosten: f 205,- Meer informatie: A.D. Fokker, tel. 030-285610.

Petitie Mensenrechten van vrouwen

Het Humanistisch Overleg Mensenrechten (HOM) en het Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking verspreiden in Nederland de internationale petitie 'Van Wenen naar Beijing'. De petitie is een voortzetting van de internationale campagne voor mensenrechten van vrouwen en roept de Verenigde Naties en regeringen op om mensenrechten van vrouwen te verbreiden en te beschermen. Een eerste inzameling van de petitie wordt op 8 maart in Nederland overhandigd aan de ministeriële voorbereidingsgroep voor de VN-Wereldvrouwenconferentie. Deze internationale vrouwenconferentie vindt plaats in september 1995 in Beijing, China. De internationaal verzamelde handtekeningen

worden dit jaar nog aangeboden aan de Commissie inzake de Positie van Vrouwen (CSW) en de Mensenrechten Commissie (CHR) van de Verenigde Naties. De slotverklaring van de VN Wereldconferentie Mensenrechten, die in juni vorig jaar in Wenen plaatsvond, stelt dat mensenrechten van vrouwen en meisjes onvervreemdbaar, integraal en ondeelbaar onderdeel zijn van de mensenrechten. Geweld tegen vrouwen is erkend als schending van mensenrechten. Geweld tegen vrouwen in het openbare leven, maar nadrukkelijk ook (en dat is nieuw!) geweld tegen vrouwen in de privésfeer en geweld dat voortkomt uit religieuze en culturele tradities. Deze mensenrechtenconfe-

rentie heeft regeringen opgeroepen prioriteit te geven aan de bestrijding van alle vormen van geweld tegen vrouwen. De petitie kan nog tot 24 februari worden ondertekend en is nog verkrijgbaar bij het Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking, Postbus 77, 2340 AB, Oegstgeest, tel. 071-159392, of bij het HOM, Postbus 114, 3500 AC Utrecht, tel. 030-318145.

Cryptogram

door Evert Wassenaar

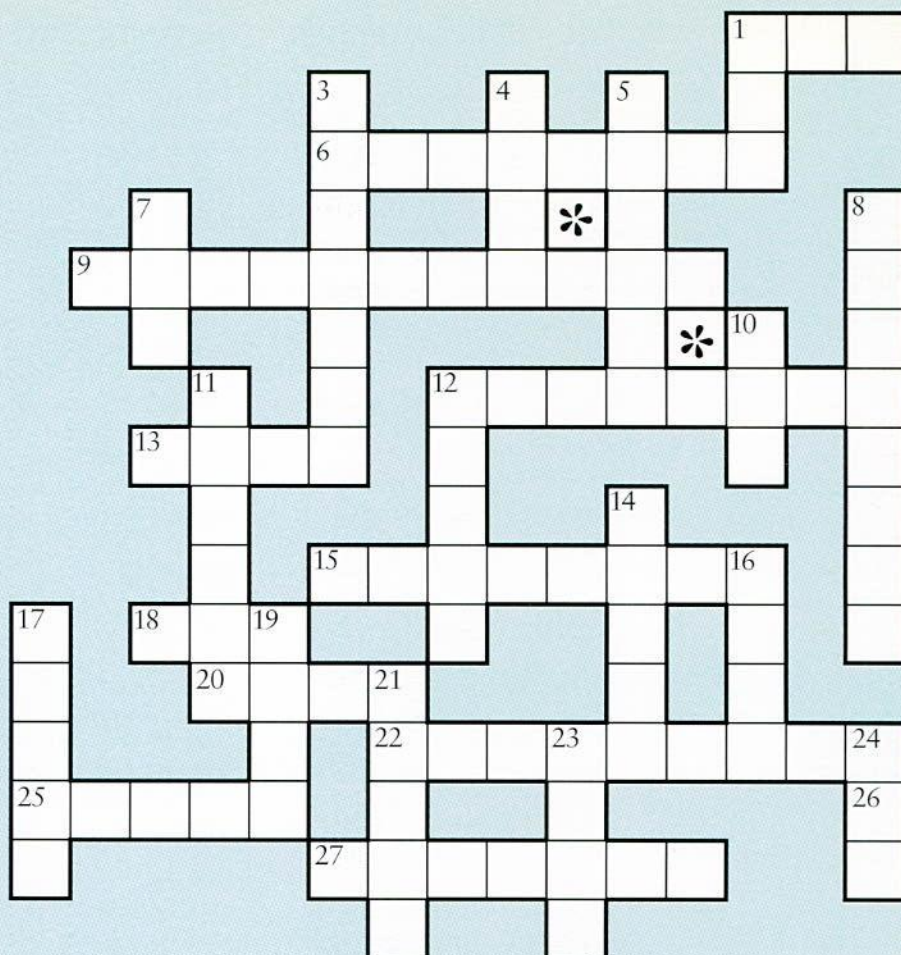
Horizontaal:

- 1 baan op de ashoop.(3)
- 6 Leida is 't helemaal voor hem.(8)
- 9 Vluchtige vorm van begroeting.(11)
- 12 Voertuig en familielid zelfstandig.(8)
- 13 Wijsgerige zijde.(4)
- 15 Is alles van waarde volgens Lucebert.(8)
- 18 Schim zonder scha.(3)
- 20 Voorname stand met hard geluid.(4)
- 22 Zo'n examinandus moet wel goed ruiken.(9)
- 25 Er zijn er niet veel meer die niet doorbroken zijn.(5)
- 27 Als huisdier mist-i een rustig plekje.(7)

Verticaal:

- 1 Meisje in het luchtruim.(3)
- 3 Wat het voorstelt weet ik niet, maar Piet is 't wel.(7)
- 4 Onnozele schilder?(4)
- 5 Groot redenaar als typografische maat.(6)
- 7 Bent u als humanist a priori in.(3)
- 8 Overeenstemming in de kapel.(8)
- 10 Beperkt van verstand in de kerk.(3)
- 11 Vochtige tijd.(6)
- 12 Of niets, volgens Belle van Zuijlen.(5)
- 14 Dit is geen hond, moeder, geloof het maar.(5)
- 16 Vorst van twee noten.(4)
- 21 Door toeval niets meer te wensen.(5)
- 23 Gebruik hier uw verstand.(4)
- 24 Vrolijk vogeltje.(3)

Wanneer u letters uit overeenkomstig genummerde vakjes overbrengt naar het onderste gedeelte dan ontstaat daar bij goede oplossing een citaat van oud-HV-voorzitter Jan Glastra van Loon.

15	22	24	22	11		10	12	24		1	22		
11	6	22	24		19	22	22	24		6	16		
2	22	8	12	11	21	26	25	13	22	23			
10	12	11		12	9	9	22	16		15	24	24	
1	22		15	22	22	24							

Oplossing keuzeraadsel van het winternummer

VERKIEZEN
OVER MOE
OASE O NM
R TENT MA
KO TUI AA
EPE GELAG
U I L I G E L
RUS E I K E
M E T S AR
K U I R Y V
I K SPA GA
EEN RE ER
ZUID LENI
E ZEL REN
NET STENG

UITKIEZEN
I DEE IEL
TAST E ER
L TEER CO
ED LEE TE
ZET SNUIF
ELECT RE
NEL ELK E
N UNO DD
T EI GY U
OG LEI IC
EER CC NA
VL AG AALT
AUTO REI
L I S ETAGE

met
subsidie

**comfortabel
energiewaardig
en gezond wonen?**

Vloerisolatie met TONZON Thermoskussens

voor de *hoogste* isolatiewaarde
met de *laagste* milieubelasting
TONZON 053-332391

Cochénille
Cochénille
Cochénille

Driejarige opleiding
gedurende negen
weekeinden per jaar

Roodetorenstraat 12
7201 DH Zutphen
Tel. (05750) 19890/20738

School voor kunstzinnige
therapie en psychosynthese

**Bekijk het ook
eens van een
andere kant**

BRES

Tweemaandelijks
tijdschrift over keerpun-
ten in Mens en Cultuur

Nu in de winkel met:

- *Lichaamstaal
- *Dode stof bestaat niet
- *Drugs, hoe gevaarlijk
zijn zij eigenlijk?
- *Wijze vrouwen

Let op:

In het februari/maart-
nummer een genereus
cadeauaanbod voor
nieuwe abonnees!

**H.A.
LORENTZ
HUIS**

De Humanistische Stichting voor Huisvesting van
Ouderen, het H.A. Lorentzhuis te Velp, exploiteert een
verzorgingshuis met 168 verzorgingsplaatsen en 30
zgn. aanleunwoningen, Rijnstraat 1, 6882 LR Velp.

De Stichting zoekt

BESTUURSLEDEN (m/v)

Van het bestuurslid wordt verwacht dat hij/zij:

- a. affiniteit heeft met het welzijn van de oudere in het
H.A. Lorentzhuis en met de oudere wijkbewoners,
- b. mede het beleid vaststelt en toeziet op de uitvoering daarvan,
- c. bij voorkeur enige kennis heeft op het gebied van het besturen
van een dienstverlenende instelling.

Het bestuurslid dient de humanistische uitgangspunten te onder-
schrijven. De voorkeur gaat uit naar een vrouw. De leeftijd van het
bestuurslid zal bij voorkeur niet hoger dienen te zijn dan 65 jaar.
In het bijzonder zoekt de Stichting iemand voor het behartigen
van de belangen van de bewoners van het H.A. Lorentzhuis.

De tijdsbesteding naast het voorbereiden van de vergaderingen is:

- bestuursvergaderingen iedere eerste maandagmiddag van de
maand
- iedere eerste donderdag van het kwartaal contact met de
bewonerscommissie
- een paar keer per jaar vertegenwoordigen van het bestuur in
externe contacten.

Voor nader informatie kunt u zich wenden tot de voorzitter van het
bestuur:

ir. K. Zijdeveld, telefoon 085-646134 en K.C. de Boer (secretaris
bewonerscommissie), telefoon 085-620290.

Corneille

Deze zeefdruk van de kunstenaar Corneille kunt u tegen een speciale prijs aanschaffen. De titel is "Aire animée". Het is een recent werk uit 1993, de oplage 200 stuks, genummerd en gesigneerd door de kunstenaar.

Het papierformaat is 76 x 63 cm. Het beeldformaat 61 x 50 cm. Als lezer van de Humanist geeft Jaski Art Gallery u een speciale korting.

De normale prijs bedraagt f 1250,=.

Uw prijs f 975,=

U kunt deze zeefdruk bestellen door het bedrag over te maken op de ABN-AMRO bank, rekeningnummer 47.73.34.199 ten name van Jaski Art Productions b.v., Nieuwe Spiegelstraat 27 in Amsterdam onder vermelding van 'Corneille zeefdruk-Humanist II'. U kunt ook gireren: het gironummer van de ABN-AMRO in Amsterdam is 8238 - vermeldt dan bovenstaand bankrekeningnummer van Jaski Art Gallery plus 'Corneille zeefdruk-Humanist II'. Het adres op uw bank- of girocheque zal gelden als het adres waar het kunstwerk naar toe zal worden gestuurd. Mocht de beperkte oplage van de zeefdruk onverhoopt zijn uitverkocht, dan wordt het gehele bedrag op uw rekening teruggestort. De bestellingen zullen op volgorde van binnenkomst worden behandeld. Dus hier geldt: hoe sneller u bestelt, hoe meer kans u heeft dat dit Corneille-kunstwerk binnenkort aan uw muur prijkt. Wilt u meer informatie, dan kunt u bellen met Jaski Art Gallery: tel.nr.: 020-6203939.

Jaski Art Gallery, Nieuwe Spiegelstraat 27 en 30, Amsterdam.

Tel: 020-6203939.

Geopend: maandag t/m zaterdag van 11.00 tot 18.00 uur.